

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

ТРАГОВИ СРЕДЊЕВЕКОВНЕ МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ СА ЛОКАЛИТЕТА ГРАДИНА НА ЈЕЛИЦИ*

Остаци утврђења на локалитету Градина на Јелици привлаче пажњу истраживача од 19. века. Године 1865. налазиште је посетио Јанко Шафарик у оквиру испитивања старина у рудничком и чачанском округу.¹ Убрзо следи још једна посета великог истраживача, Феликса Каница, посебно драгоцен због скице коју нам је тада оставио. Између 1969. и 1972. године Градину је рекогносцирала екипа Народног музеја у Чачку. Но, прва археолошка истраживања започињу тек 1984. године.²

Стратешки положај Градине је зналачки одабран. Смештена је на једном од врхова јеличког планинског масива, у атару села Граб, на коти 846. Без икаквих амбиција скривања, њени градитељи обезбедили су јој визуелну комуникацију са свим познатим утврђењима рановизантијског доба у околини Чачка.³ Градина на Јелици је

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Црквена организација у српским земљама у средњем веку* (Ев. бр. 1390).

¹ М. Милинковић, *Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији*, Гласник САД 2, Београд 1985, 77.

² Истраживања су покренута у организацији Археолошког института из Београда. Те и следеће године она су имала карактер сондажних истраживања, да би од 1986. прерасла у систематска. Од 2001. године истраживања се воде у организацији Филозофског факултета из Београда. Руководилац ископавања је доц. др М. Милинковић.

³ На више локалитета из околине Чачка је констатован рановизантијски слој: Лисава, Вича-Стојковића градина, Остра-Соколица, Вучковица-Градина.

засигурно имала функцију централног места. Удаљена је свега неколико километара од данашњег градског језгра Чачка; са њених врхова пружа се изванредан преглед над долином Западне Мораве на северу и над целим Драгачевом на југозападу. Релативно једноставан приступ граду остваривао се са западне стране, где се терен благо спуштао према данашњем путу Чачак–Горачићи. Са осталих страна, фортификација је окружена стрмим падинама и местимично литицама. Траса рановизантијског пута континуирано је употребљавана до данашњих дана, што је потврђено проналаском капије на савременом шумском путу.

Вишегодишњим истраживањем овог локалитета добијен је већи број материјалних остатака, што је резултирало са више научних радова.⁴ Ови трагови материјалне културе још су вреднији, ако се узме у обзир недовољан број писаних извора који најчешће не излазе из општости.

Предмет овог рада биће средњовековни остаци, пре свега керамички материјал.

Становање

На основу досадашњих истраживања код следећих рановизантијских објеката издвојене су средњовековне фазе њиховог коришћења.⁵

Објекат I

Реч је о резиденцијалном објекту на западној падини Горњег града, који се састојао од више просторија (Т.П). Рановизантијска керамика се стратиграфски лако издваја од средњовековне. Керамика рановизантијске провенијенције се јавља готово искључиво у слоју гарежи и слоју шута, док се средњовековна јавља у слоју мрке земље са шутотом (Т.IX–XI). Појављивање средњовековне керамике у готово

⁴ За библиографију досадашњих радова о Градини на Јелици види: М. Milinković, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, Старице L1, Београд 2002, 71-133, са тамо наведеном литературом.

⁵ Најердачније се захваљујем М. Милинковићу - руководиоцу истраживања, који ми је уступио материјал на обраду и пружио неопходну теренску документацију.

свим просторијама негира могућност да је овај материјал у Објекат доспео ерозијом, јер као што се види на профилу (Т.П, 1) евентуална акумулација ерозијом не би савладала западни зид просторије А.

Објекат II

Позициониран је јужно од базилике Е, димензија 9.20м x 6.80м, односно 62.56м² (Т.Ш). Зидови објекта, рађени од ломљеног камена везаног малтером, очувани су највише у два-три реда, а на неким местима потпуно недостају. Обликом Објекат II је аналоган Објекту III. Присуство средњовековне керамике у горњим слојевима — мркој земљи са шутом — указује на секундарну употребу објекта након његовог првобитног страдања у пожару, вероватно након неког рушилачког похода (Т.ХШ).

Објекат III

Готово је у потпуности истражен 1997. године, након што је констатован двема продуженим ров-сондама 2/96 и 5/96 (Т.IV).

Објекат је зидан од ломљеног камена ређаног у неправилним редовима. Као везиво коришћен је земљани малтер црвенкасте боје са додатком агрегата. Зидовим су дебљине око 0. 60м, а спољни габарит објекта износи 7. 80м x 4. 90м, односно 38.22м². Објекат је представљао радионицу за топљење и прераду метала, док га карактеристични налази два спатејона у нивоу пода датују у 6. столеће.

Врло интензивни трагови пожара читавају се у северном профилу сонде 5/96 и источном профилу сонде 2/96 (Т.IV, 2; 3). У овим слојевима јавља се средњовековна керамика, што упућују на закључак о секундарној употреби објекта након изведене дрвене надградње (Т.XIV - XV).

Објекат IV

У непосредној близини Објекта I, са његове јужне стране је Објекат IV, који је за сада делимично истражен (Т.П). Слика вертикалног наслојавања у овом објекту идентична је оној добијеној у Објекту I (Т.XVI-XVII).

Објекат V

Објекат се налази на једном омањем платоу близу северног бедема града (Т.І). Његово истраживање је започето 1995. године, сондом 11/95, да би коначно била истражен једна просторија у две кампање 2000. и 2002. године. Са јужне стране на њега се надовезује још један објекат или још једна просторија Објекта (Т.V, 1). Истражена просторија Објекта V је спољних дим. 8м x 5,70м, са зидовима ширине 0,62-0,70м. Зидови су грађени од ломљеног камена ређаног у неправилним редовима, при чему су местимично коришћене равне плоче за нивелацију. Као везиво коришћен је жућкасти малтер са додацима ситног камена. Највећа очувана висина зидова (2,60м) измерена је уз северни угао просторије, у односу на најнижу темељну зону. Очуваност у западном углу је мања и износи 1,76м у односу на живу стену.

Након извесног трајања објекта, дошло је до подизања нивоа пода и зазиђивања првобитног улаза. Објекат је затим страдао у пожару, на шта указује присуство гаражи у нивоу пода. Након тога објекат употребљава нова популација, и то пошто је, како се чини, извршена још једна нивелација са приближно 0. 90м шута. На овакав закључак нас наводе танки прослојци гара, малтера и пепела из профила, а који се подударају са променом наслојавања, и који се појављују на целој западној половини објекта (Т.V, 2). Смештај Објекта на заравни и очуваност керамичких посуда искључују формирање слојева путем ерозије (Т.XVIII - XIX).

Објекат VII

Током 2002. године делимично је истражен, са две сонде 1/02 и 4/02 (Т.VI), Објекат VII, који се налази северно од цркве са крстионом, у Доњем граду, и то на месту где су се по површинској конфигурацији терена назирани могући остаци грађевине већих димензија уз присуство кречног малтера. Сонде су биле постављене попречно у односу на правац пружања зидова Објекта, а затим је њиховим површинским праћењем добијен габарит једног дела његове основе. Унутрашње димензије највеће просторије, а најмање постоји још једна, износе 10м x 14м., док је највећа очувана висина зидова приближно 2,20м. Ниво сипара у сонди 4/02 на к. 785.47 и слој гаражи у ширини од 1,60м у сонди 1/02 на к. 785.49 могли би предста-

вљати ниво земљаног пода. Издвајамо налаз средњевековн керамике унутар Објекта, односно из сонде 4/02 (Т.ХХ, 1-3).⁶ Уломци ове грнчарије представљају редак налаз на Доњем граду, али нам казују да је, барем један његов део, био адаптиран и коришћен и у средњевековно време, највероватније за становање.

На присуство нове, средњевековне популације на Доњем граду указују и налази неколико уломака керамике дуж северозападнoг бедема, израђене просторучно. (Т.ХХVIII, 4). Иако степен истражености не одговара ономе на Горњем граду, мањи број уломака ипак указује на мању бројност популације.

Средњевековни бедем

Истраживан је у више махова, но најјаснија стратиграфска слика потиче из сонде 1/2000, док су остаци овог бедема констатовани и унутар сонди 1/84, 8/95 и 9/95 (Види табле са керамиком: Т.ХХVIII,5-7; Т.ХХVI, Т.ХХVII, 3-6). Сонда 1/2000 је постављена при самом врху на јужној падини Градине. Са унутрашње стране млађег бедема уочава се већа концентрација камена у односу на остале делове ископа, што је последица обрушавања горњих делова бедема, а делимично можда и ерозије са виших тачака Градине. Грађен је од ломљеног камена у неправилним редовима и без формираних лица. Као везиво је оскудно коришћен беличасти малтер, који се разликује од рановизантијског малтера (најочитији је на круништу зида, док је на осталим деловима редак). Бедем је широк приближно 1,60м и његова највиша сачувана висина износи 1,90м, мерено уз спољну ивицу. Правац пружања бедема је приближно исток–запад (Т.1).

Млађи бедем је фундиран у светло-мркој земљи, а тек испод овог нивоа појављују се два нивоа рановизантијског пода, слично као у Објекту VII (Т.VI, 1). На нивоу ових подова нема средњевековне керамике, а нема је ни у слоју светло мрке земље у који је фундиран темељ средњевековног бедема. Периоду изградње и трајања бедема одговара слој мрке земље са средњевековном керамиком (Т.ХХIII). Налаз запечене земље над угљенисаном гредом може да указује на дрветом изведене горње делове бедема.

⁶ Дата три примерка керамике представљају само најрепрезентативније комаде од осамнаест колико их је укупно пронађено у сонди. И у овом случају не мислимо да се керамика овде нашла ерозијом, јер је ареал око Објекта релативно раван, а његови су зидови штитили унутрашњост од могућих упада.

Средњовековни бедем, констатован је, за сада, само са јужне и југозападне стране Горњег града, ипак чини се да је омеђивао највиши, нешто заравњенији део Града (Т.І).

Базилика А

Југозападно од врха Градине истражена је Базилика А, током 1985, 1986. и 1987. године. Реч је о тробродној грађевини димензије 21,40м x 14,40м, са троделним нартексом (Т.VII, 1). М. Милинковић је на основу спојева зидова и различите употребе малтера изградњу грађевине поделио у бар две фазе.⁷ Подови су били изведени наносењем малтерног премаза преко подлоге од ситног камена. Црква је имала несрећу да је коришћена као извор грађевинског материјала, што се одразило на њено стање очуваности.

М. Милинковић је изнео све недоумице о евентуалном коришћењу цркве у средњем веку и ми их овом приликом нећемо понављати.⁸ Но, морамо да искључимо могућност да је материјал доспео спирањем са градине. Прво, материјал нема трагове спирања и истрошености, и друго, комади су толико крупни да искључују такву могућност (Т.XXI, 1-10).

Базилика Б

Реч је о једнобродној грађевини са полукружном апсидом на источној страни, нартексом на западној и анексом на северној страни (Т.VIII).⁹ Базилика је смештена на ћувику, благом узвишењу на прилазу граду.

Важно је напоменути да се и у овој базилици, у слоју мрке земље, јавља мањи број фрагмената средњовековне керамике (Т.XXI, 11-17). Керамика се јавља у контролном рову 1/ 588, 2/588 и у источном делу цркве. Присуство ових налаза указује на постојање средњовековних објеката у близини цркве, док њено евентуално кори-

⁷ М. Милинковић, *Градина на Јелици*, ЗРNM Чачак XVI (1986) 51. У својој првој фази цркву је чинила једнобродна грађевина, бочни бродови и троделни нартекс придодати су касније.

⁸ *Ibid.*, 51.

⁹ М. Милинковић, *Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години*, ЗРNM Чачак XVIII (1995) 66.

шћење у функцији гробљанске цркве за сада треба искључити јер ни један од истражених гробова не би се могао одредити као средњевековни. Комади керамике су врло ситни и малобројни, без значајнијих карактеристика, осим појаве хоризонталних уреза или вишепруте валовнице, те су као такви неупотребљиви за прецизно датовање и треба их схватити у оквиру опште слике створене на основу керамичког материјала са овог локалитета.

Базилика Е

На највишој позицији Горњег града налази се једнобродна црква са полукружном апсидом. На западној страни је нартекс, док се са јужне стране налази ходник који је, могуће, био отворен. Спољне димензије објекта износиле су 21,60м x 10,60м (Т.VII, 2). Како је ова позиција била изложена највећој ерозији, стање очуваности је врло лоше — сачуван је један до два реда камена везаног малтером. Читава црква је археолошки истражена 1996. године. И овде налази средњевековне керамике потврђују секундарну употребу ове позиције, али је изражено дејство ерозије, као што је већ казано, однело највећи део остатака (Т.XXII). Да ли су овде били неки други објекти, стамбени на пример, или је црква своју употребу доживела и после преласка насеља у руке нове популације, то са сигурношћу не можемо знати.

Налази ван објеката

Поред набројаних објеката средњевековна керамика је пронађена и ван њих у више ископа.

Површинским праћењем бедема на јужној падини Градине, а затим даљим истраживањем сондом 2/02, пронађен је један фрагментовани средњевековни лонац уз још неке уломке керамике. Грнчарија – ако није плод ерозије – може бити индикативна за утврђивање ареала средњевековног насеља, но за сада она представља издвојен налаз на јужној падини, за коју је важно истаћи да је прилично стрма (Т.XXVIII, 1).

Постављањем сонди уз бедем Утврђења, пронађена је на више места средњевековна керамика. Највећим делом она је ту доспела ерозијом, јер добро позната пракса коришћења бедема на који

би се ослонили новоизграђени објекти, овде за сада није потврђена (Т.ХХVII, 1; Т.ХХVII, 3-6; Т.ХХVIII, 4, Т.ХХ, 7-9).

Већи број уломака керамике потиче са мањег платоа око Објекта V, где се може очекивати проналазак још средњовековних структура. Ова керамика потиче из сонди 2/84 (Т.ХХV,1-10); 10/95 (Т.ХХVIII, 2-3,8-9) и из ископа за темељ бараке, а делимично је вероватно и као последица спирања са горњих зона.

Треба претпоставити да ће се и у осталим објектима који су само регистровани у појединим ископима, или на чије постојање указује морфологија земљишта, појављивати средњовековна керамика — утолико пре, јер се она јавља у готово сваком до сада истраженом објекту.

Највећи број истражених насеобина раног средњег века је селског карактера, али степен њихове истражености је такав да нам пружа мало могућности за типолошку анализу и анализу структуре насеља. Но, будући да је и наш локалитет Градина на Јелици још увек недовољно истражен, усредсредимо се на начин градње и на облике кућа. Чињеница је да немамо ни једну кућу са јасним средњовековним архитектонским остацима, али на основу присуства археолошког материјала, пре свега керамике, можемо да утврдимо позиције једног броја насеобина и евентуално закључимо нешто о величини насеља. Посредне закључке о броју становника могуће је донети на основу величине некрополе. Нажалост, она до сад није пронађена.

У урбанистичком смислу поређења нашег насеља са насељима која се подижу на остацима касноантичких и рановизантијских утврђења нису превише погодна, из једноставних разлога: већина познатих локалитета (Костол, Гамзиград, Хајдучка воденица, Велики Градац) подигнута је у равници и већина је правилних основа. Пре би се могли ослонити на градине из околине Новог Пазара, као што су Градина на Пазаришту, Врсенице или Градина – Постење, иако се њихова хронологија не уклапа сасвим у наше истраживање.

Као што је локалитет у рановизантијско време био изграђен у циљу што боље одбране, то је и његово поновно насељавање у средњем веку било из истог разлога. Можемо да закључимо да је утврђење, поред војне посаде и њихових чланова породица, вероватно имало улогу прибежишта за околно становништво, чија су имања била у плодном Драгачеву. О озбиљној организацији и одбрани сведочи де-

линично истражени средњевековни бедем, преко кога је извршена редуција некадашњег утврђења на горње делове града, иако су се тада још налазиле добро очуване византијске зидине. Очигледно је да је првобитно пространство града превазилазило и потребе и могућности средњевековног становништва. За потребе живота унутар утврђења морали су постојати објекти који би у случају опсаде барем за извесно време омогућили наставак живота. Дакле, претпостављамо да су морале постојати житнице, складишта и оставе, цистерна за воду, помоћне зграде и стамбени објекти. Као што смо видели, и ове зграде би могле да буду преправљени рановизантијски објекти. Регистровани објекти су због скучености простора, уштеде материјала и труда, у доњим зонама били од камена – коришћеног од остатака ранијих објеката, док су горње зоне биле, како претпостављамо, изграђене од дрвета или бондручне конструкције.

Стамбени објекти средњевековне фазе на Јелици сасвим сигурно нису били привременог карактера, на то упућује велики труд на припреми фортификације. Куће из овог доба најчешће су једнопросторне, са каменим или земљаним пећима у једном од углова куће. С обзиром на површине рановизантијских основа на Јелици над којима су подигнуте средњевековне куће, ни двопросторност објеката не би требало искључити, јер су могли бити подељени лаком конструкцијом. Објекат I, пак, сам по себи већ је био издељен на више просторија, а Објекат VII је због своје величине и немогућности савлађивања толиких кровних распона, вероватно, коришћен само једним делом.

Конструкција зидова објеката је могла бити изведена слагањем хоризонтално положених брвана, полубрвана или талпи повезаних засецањем, или дрвеним и металним клиновима и кланфама. Прва брвна могла су бити положена на земљу, али у овом случају она су највероватније положена на зидове од ломљеног камена који је имао улогу сокла. Сличан начин градње је примењен у Мачванској Митровици у другом нивоу становања датованом у 11. и почетак 12. века.¹⁰ Читава конструкција могла се ојачати пободеним дирецима са једне или са обе стране зида. Кров је могао бити на две или четири воде, покривен сламом или трском, такође је то могао бити луб или шиндра. Наравно, тамо где су камени зидови били ви-

¹⁰ Д. Минић, *Средњевековно насеље у Мачванској Митровици*, Sirmium XI, 76, Овде су за сокл грађевина секундарно употребљене античке опеке.

ше очувани, рецимо на Објекту 1, само је кровна конструкција била дрвена.

Други начин градње је могао бити уз примену бондручне конструкције, односно система дрвеног скелата — хоризонталних и вертикалних греда затегнутих косницима. Испуна између стубова могла је бити изведена талпом или плетаром понекад облепљеним блатом, а ређе ћерпичом. Иако је овај начин градње економичнији, мислимо да он није овде примењен, јер нису пронађени никакви трагови лепа или печеног ћерпича, иако су објекти страдали у пожару.

О другим елементима куће може се казати врло мало. На појединим објектима не може се утврдити место првобитног улаза, те нам остаје да нагађамо да ли се улазило преко дрвених степеница, степеника, или пак преко неке врсте рампе. Под је могао бити од набијене земље или поплочан даском или неким другим материјалом (каменом, опеком), а затим и застрт кожом или тканином. Највећи део намештаја и покућства је, с обзиром на кратак век материјала од кога је израђен, или страдао у пожару или временом пропао. Извесни ситни покретни налази који би нам могли нешто казати о привреди и различитим свакодневним пословима, којима су се њихови власници бавили за сада нису пронађени. Наиме, током досадашње анализе ни један предмет није са сигурношћу могао бити опредељен као средњовековни. Дакле, иако генерално о покућству можемо да закључујемо само путем аналогија, ипак нам једна врста керамичких налаза понешто открива. Наиме, вршници захтевају припремање хране на посебан начин, на огњишту. Такође, непостојање црепуља указује на директну употребу запечених површина, које преузимају њихову функцију.

Керамика

На основу керамичког материјала већ смо успели да утврдимо секундарну употребу рановизантијских објеката и, делимично, ареал средњовековног насеља. Сада ћемо покушати да на основу истог материјала утврдимо хронолошки распон локалитета.¹¹

¹¹ Рад нема за циљ каталогски преглед керамичких налаза, већ да скрене пажњу на основне групе посуђа и да успостави хронолошки распон средњовековне фазе локалитета. Како један део посуда нема правих аналогија, дате су једноставно као грађа.

Најбројнија врста средњеveковног посуђа на Јелици јесу лонци, али је потврђена у великом броју и употреба вршника; црепуље и боца су тек изузетна појава. Изненађује одсуство здела, тј. ми нисмо ни један комад са сигурношћу окарактерисали као зделу.

Дна свих лонаца су равна, најчешће без техничких ознака. Но, то није увек тако. У неколико случајева се уочава мањи кружни отисак осовине витла (Т. IX, 7; Т. XVII, 2), у два случаја појављује се крст (Т. XII, 12; Т. XXIV, 6); понекад су видљиви и трагови дасака витла (Т. XXII, 2).

По правилу лонци су украшени. Само за мањи број њих можемо рећи да су неукрашени, и углавном су то они рађени гњетањем. Код појединих лонаца украшава се и унутрашња страна обода. То је увек таласаста линија – валовница. Украс се, по правилу, изводи зашиљеном алатком или грнчарским чешљем. На спољашности посуда украс је најчешће комбинација валовница и хоризонталних линија. Није редак случај и извођење украса убадањем, но када су уломци грнчарије ситни, не можемо знати њихово евентуално комбиновање са другим орнаментима. Убадањем се добија облик јелове гранчице, али се њиме изводи и тачкаста валовница.

Каткад се валовница комбинује са кратким хоризонталним урезима или косим усецима, а у једном случају се пресеца вертикалним сноповима линија. Посебно су занимљиве валовнице високе амплитуде и наглих промена, тако да образују практично високи »цик-цак» орнамент. Обично овакви орнаменти указују на архаичност посуда (Т. XIX, 3).

Посебна група украса су само кратки коси урези који се каткад јављају као једини на посудама, а понекад на пластичним ребрима.

Само један комад грнчарије имао је урезани орнамент пре печења посуде у виду два теменом спојена ромба (Т. XIX, 12). Иако, на први поглед ови знаци могу подсећати на бугарске руне, њих према бугарским ауторима на територији некадашње северне Бугарске нема, али се појављују појединачни ромбови који представљају орхон-јенисејске руне или знаке сличне рунама.¹² На нашој територији највише посуда са бугарским орнаментима има са лок. Пазариште-Градине код Новог Пазара. На једном крчагу појављује се орнамент двоструког ромба, али у сложеној композицији – ромбови на посто-

¹² Л. Дончева-Петкова, *Знаци върху археологичевски паметници от средновековна България VII-X*, София, 1980, 29-30.

љу са ипсилоном између две хасте. Посуда је датована од средине 9. до последњих деценија 10. столећа.¹³ На мермерној плочи из мартинијума у катедралној цркви Брегалнице, урезани су ромбови између осталих орнамената. Ромбови се појављују појединачно, као завршетак кракова крста или део сложенијег орнамента, а у једном случају два ромба са продуженим крајевима са једне стране.¹⁴ По начину извођења орнамента пре печења и по непостојању потпуних аналогичности може се сумњати у бугарску провенијенцију овог орнамента.

Из Објекта V - слоја мрке земље са доста камена - потиче лонац косо разгранутог обода, нешто издуженијег овоидног трбуха. Рађен је на спором витлу и није најбоље печен, што показује наизменична структура, црвено-црно-црвена. Фактура је песковита, а површина црвено-мрких тонова. Украшен је читавом спољном површином таласастим линијама изведеним чешљем. Исти орнамент је са унутрашње стране обода. Лонац одаје утисак архаичности и обликом и начином украшавања; то је прашки тип лонца са нешто издуженијим ободом. (Т.ХVIII, 5). Овакви облици дати су у типологији Т. Виде у групи ШДЗ (катал. број 626 и 627) али нису украшени. Према аналогичности са степским номадима датује их од 6.-8. столећа.¹⁵ Такође неукрашени, познати су из Мурске Собоце у Словенији, где су датовани методом.¹⁴ С краја 6. столећа: 563-598.¹⁶ На основу украшавања посуде унеколико можемо померити хронологију, вероватно у 7-8. век.

Боца, израђена доста квалитетно на спором витлу са лучно изведеним ободом и благо заобљеним трбухом, украшена је хоризонталним урезима у горњем делу. Површина боце је црвенкасто-окер боје споља и изнутра. Овакви облици, познати су са више локалитета из времена аварске доминације, али су обично грубље фактуре и најчешће нису украшени. (Т.ХVIII, 4). Већи број ових боца Т. Виде, у свом прегледу керамике, датује у 6. и 7. столеће, али исто тако залазе и у каснији период. Постоји извештај број украшених примерака, рађених на витлу, али су они обично ужег и извученијег

¹³ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 158.

¹⁴ Б.Алексова, *Епископијата на Брегалница, прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија*, Прилеп, 1989, сл. 140.

¹⁵ Т. Vida, *Die Awarenzeitliche Keramik I.*, Berlin – Budapest 1999, 139 (= Vida, *Keramik I.*).

¹⁶ М. Guštin, G. Tiefengraber, *Oblike in kronologija zgodnjerednjeveške lončenine na Nove tabli pri Murški Soboti*, *Zgodnji Slovani*, Ljubljana 2002, 51, сл. 6.

врата.¹⁷ Код нас је, такође, познат већи број комада углавном из аварских гробова 8–9. столећа; примерак из Бачке Тополе је сличне профилације, иако није украшен.¹⁸

Из гробова доба аварске доминације познати су нам и лонци украшени хоризонталним линијама које обухватају посуду читавим обимом (Т.ХІV, 6). Овакви лонци аналогни су са нашим примерком пронађеним у сонди 2/96. Примерци пронађени на више локалитета у Војводини (Сремска Митровица,¹⁹ Манђелос,²⁰ Војка,²¹ Челарево,²² итд.) датују се у 8–9. столеће.

Посебну групу посуда чине вршници. Јављају се у великом броју и углавном је то иста фактура — мрко печена земља. Облици рановизантијских вршника са Градине на Јелици јављају се и у средњовековно време, али сада на спором витлу и са карактеристичним орнаментом. То су валовнице различите учесталости и амплитуде, понекад у комбинацији са хоризонталним линијама, али их има и потпуно неукрашених. Све карактерише идентична глина од које су начињени. Извесни комади имају ребра за задржавање жара. Ова сличност облика са рановизантијским посудама може бити схваћена као последица непосредног контакта две популације. Чињеница је да се рановизантијски материјал са подова кућа и из доњих слојева гара јасно издваја од средњовековног. Такође је чињеница да је средњовековни грнчар овај материјал могао видети, јер је њиме био окружен. Но, иако мешања материјала из појединих слојева има, немамо затворених целина да нам евентуално потврде претпоставку о једном времену заједничког суживота.

Један део керамике је рађен гњетањем (Т.ХХI, 1; Т.ХХVІІІ, 4). Њу можемо датовати у 7. столеће. Лонци рађени гњетањем јављају се на потесу Кључа Ђердапа од краја 6. века, па све до дола-

¹⁷ Vida, *Keramik I*, 144.

¹⁸ М. Мраковић, *Керамика са некропола VIII и IX века у Војводини*, магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1999. године, 157, Т. VII, гр. 130 (= Мраковић, *Керамика*).

¹⁹ D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda — arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun 1962, 95.

²⁰ Д. Гачић, *Керамички налази из некрополе у Манђелосу*, Грађа XV, Нови Сад 1988, 108–111, сл. 3–6. Лонци су датовани у 8. столеће на основу гробног инвентара.

²¹ D. Dimitrijević – J. Kovačević – Z. Vinski, *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog podunavlja*, Zemun 1962, 101.

²² Мраковић, *Керамика*, 174.

ска Бугара између 670. и 680. године.²³ Оваквих посуда касније, током 8. и 9. века нема. Како се на Градини ова керамика јавља након страдања утврђења, што је стратиграфски потврђено, ово датовање је сасвим извесно. Уломци припадају неукрашеним лонцима са разгнутим ободом. Зидови посуда су доста танки, тамно сиве боје, а глина има додатке крупније “врсте”, што је видљиво по површини грнчарије. Једнообразност посуда упућује на датовање у ужи временски распон. Гњетањем су највероватније рађене и две посуде чију праву функцију не знамо (Т. IX, 8; Т. XXIII, 10).

Ова керамика се у мањем броју појављује на ширем простору Градине и засигурно нам потврђује хоризонт становања у 7. веку.

Из 7. столећа је и лонац израђен на брзом витлу, пронађен у сонди 6/95. Глина је црвено-мрке боје печења са тамно-мрким нијансама по површини, вероватно од димљења или каљења посуде (Т. XXVIII, 1). Лонац овакве профилације потиче из *Styrtan* на Јантри и датован је у средину или другу половину 7. столећа.²⁴ Потпуно идентичне фактуре је посуда из Објекта II (Т. XIII, 4), као и лонац израђен на спором витлу из сонде 1/2000 (Т. XXIII, 11). Ово може да значи да је једна радионица имала различит репертоар производа или да је радионица у релативно кратком временском распону освојила бржу и квалитетнију производњу.

Посебну позорност изазивају још три посуде израђене на брзом витлу, јер су све направљене од различите глине, различитог су облика и орнаментике (Т. XXV, 6; 7; 9). Због своје различитости претпостављамо да представљају предмете донете из више радионичких центара којима нисмо ушли у траг. Непостојање сличности могло би да укаже и на различито време настанка. Лонце не можемо са сигурношћу датовати, али посуде на брзом витлу код Словена познате су још од краја 6. и почетка 7. столећа са простора низводно од Ђердапа,²⁵ али се можда можемо ослонити на претходну групу посуда.

²³ Ђ. Јанковић, *Словени у источној Србији у VI и VII столећу*, Археологија источне Србије, Београд 1997 (=Јанковић, *Словени*), 133-114. Налазе гњетане керамике из Великог Градца, Хајдучке воденице, Доњих Буторки и Гамзиграда датује на основу присуства у рановизантијском слоју и уз помоћ аналогија до почетка 7. столећа. У исту хронологију улази и Велесница, Хајдучка воденица, Љубичевац, насеље Дунав, док је Кула код Михајловца страдала у бугарском походу око 670-680. године.

²⁴ *Styrtan nad Jantra*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980, 72-73.

²⁵ Ђ. Јанковић, *Српске громиле*, Београд 1998, 134.

Налази дна два лонца са печатима у виду крста из Објекта I и са Горњег града поред радионице могу да указују и на хришћане – власнике ових посуда.

Оно што треба истаћи, а што је у директној вези са хронолошким одређењем керамике, јесте да се грнчарија са околних налазишта са средњевековном фазом разликује од керамике са Градине по облику и изради. Д. Радичевић је, ослањајући се на радове претходника, дао свеобухватан преглед налаза средњевековне грнчарије из околине Чачка, са њеним датовањем.²⁶

Приметно је да на Градини нема облика посуђа, какво је пронађено у порти цркве Вазнесења Христовог,²⁷ као што су већи лоптасти лонци, дебљих зидова. Разлика се уочава и у облицима обода, као што су тракасто профилисани ободи, са усном повијеном наниже или прстенасто наглашеном усном. Новина из Порте је и начин украшавања – ноктом утиснуте јамице, употреба радла и косо изведени убоди чешља који формирају ромбоидна поља.²⁸

Локалитет Кулина у селу Рошци, смештен је на једном од доминанатних врхова Овчарско-кабларске клисуре,²⁹ данас у оквиру манастирског комплекса Успења Пресвете Богородице. Поред истражених објеката датованих у 14–15. век, констатован је и старији средњевековни слој из 10–11. столећа.³⁰ Каснија ископавања потврђују постојећа стратиграфска запажања.³¹ Исту хронологију средњевековног материјала нуди и Д. Радичевић уз детаљну анализу кера-

²⁶ Д. Радичевић, *Археолошка налазишта X – XI века у Чачку и околини*, Гласник САД 19, Београд 2003, 223-247 (= Радичевић, *Керамика*). У рад је ушло и датовање керамике са Јелице на основу делимичног увида у материјал, што га је навело да је одреди у исту хронолошку раван са осталим локалитетима.

²⁷ О. Вукадин, *Археолошка истраживања црквене порте у Чачку*, Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 100-103, (= Вукадин, *Археолошка истраживања*). Грнчарија заједно са комадима кућног лепа и траговима дрвених облица, објашњена је као остатак насеља на овом простору, које је претходило времену изградње цркве.

²⁸ Радичевић, *Керамика*, 236-238.

²⁹ Радови на локалитету су обављени 1977. и 1978. године у организацији Завода за заштиту споменика културе — Краљево у сарадњи са Народним музејом из Чачка. Руководилац истраживања била је Обренија Вукадин.

³⁰ О. Вукадин, *Археолошка истраживања локалитета «Кулина» под Кабларом*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 167-170 (= Вукадин, «Кулина»).

³¹ О. Марковић, *Керамика X-XI века са локалитета «Кулина» у Рошцима*, ЗРМ Чачак 22-23 (1994) 27-32. Године 1993. обављена су ископавања Народног музеја из Чачка, под руководством Оливере Марковић.

мике.³² Упоредјујући овај материјал са јеличким учачама присуство здела, којих на Јелици нема; вршници се разликују начином израде, обликом и украшавањем, а број црепуља је већи у односу на само једну јеличку.³³ Као што смо видели, наша керамика нема паралела у локалној грнчарији, што истиче постојање хронолошке разлике. Наравно сличности има, али у оним општим елементима, као што је украшавање убадањем чешља или трагови осовине витла на дну посуде.

Не треба искључити могућност да се на локалитету Остра-Соколици пронађе и старији средњевековни слој од до сада јединог регистрованог, из 10–11. века.³⁴ Д. Радичевић је дао све налазе средњевековног хоризонта са овог налазишта, који су сада сачувани у збирци Народног музеја у Чачку, али број од седам фрагмената никако није репрезентативан. Статистичка обрада керамике са овог локалитета коју је урадила Т. Цвјетичанин показује да је првобитно број уломака грнчарије био знатно већи.³⁵ С обзиром да је ово једини локалитет на коме су преовлађивали средњевековни налази, слој овог времена био је сигурно врло интензиван.

Са друге стране и велики број керамике коју имамо на Градини, не појављује се на локалном терену. Ово нам потврђује да датовање средњевековне фазе околних локалитета представља *terminus ante quem* за наш материјал, а то је почетак 10. столећа.

Историјски оквири

Сада се треба осврнути на историјске догађаје и видети, с једне стране, у коликој мери су се они одразили на живот на Јелици, а са друге, колико наши резултати заправо мењају једну слику о тим најранијим временима.

Ако је веровати Константину Порфирогениту, Срби се насељавају на Балканско полуострво у време цара Ираклија.³⁶ По Т.

³² Радичевић, *Керамика*, 231.

³³ *Ibid*, 226-228.

³⁴ Радичевић, *Керамика*, 232.

³⁵ Т. Цвјетичанин, *Касноантичка и рановизантијска керамика са градина из околне Чачка*, ЗРNM Чачак XVIII (1995) 121-130. Средњевековну керамику чинило је 65,65% свих налаза.

³⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R.J.H. Jenkins, I, Washington 1967, 32.7-12 (= DAI I); *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, уред. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 47 (= ВИНЈ II).

Живковићу Срби долазе као федерати између 630. и 634. године.³⁷ Срби су запосели унутрашњост полуострва, пре свега слив Пиве, Таре, Лима и горњег тока Дрине.³⁸ Уочљиво је да историјски подаци, након насељавања Срба и Хрвата, више не бележе упаде Авара.

Покрштавање пак Срба десило се у време добрих односа цара и папе – само за време Хоноријевог понтификата (625-638), између 632. и 638. године – негде на далматинској обали, можда у Котору.³⁹ Претпоставке за раније, појединачно прихватање хришћанства током 6. столећа такође постоје.⁴⁰

Као потврду да је покрштавања било могу се искористити извесни историјски подаци. Ту је најпре Константин Порфирогенит који изричито каже да је до покрштавања Срба дошло у време цара Ираклија. Други његов исказ упућује на то исто, када бележи да је до отпадања Срба од хришћанског наука дошло на почетку 9. столећа. Рано крштење потврђују и два папска писма: прво, писмо Јована VIII српском архонту Мутимиру из 873. године, где га папа позива да се обрати панонском епископу и да се врати вери својих предака⁴¹ и друго, писмо папе Јована X упућено око 925. године владарица Хрватске и Захумља у којима се каже да они припадају апостолској вери од давнина.⁴² Но покрштавање се није укоренило, остало је кратког даха и можда ограничено само на владарски или владајући слој. Ограничене размере овог покрштавања потврђује за сада непостојање археолошких споменика.

Ако пођемо од опште мисли да је хришћанство најпре прихватио владајући слој, дакле по друштвеној вертикали, на основу

³⁷ Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 267 (= Живковић, *Словени*). О току досељавања Словена са релевантном литературом видети у истој књизи. Став, пак, да су након појединих група Словена и Анта које су добијале статут федерата већ од Јустинијановог времена и Срби дошли на Балкан са царевим одобрењем и са повластицама проистеклим из статуса федерата изнела је најпре М. Ћоговић – Лјубинковић, *Odnosi Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do XII*, *Materijali IX*, Београд 1972, 81, 89.

³⁸ Живковић, *Словени*, 111.

³⁹ *Ibid*, 289, 303, 304.

⁴⁰ Јанковић, *Словени*. Претпоставља се да се познати словенски запони пронађени у скелетним гробовима из Велеснице, Прахова и Корбова могу приписати хришћанима.

⁴¹ *Monumenta Germaniae Historica*, *Epistolae VII*, fr. 18, 282.24-30.

⁴² *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, ed. М. Kostrenčić, Zagreb 1967, N° 24.

хришћанских имена синова српских владара (Гојниковог Петра и Мутимировог Стефана) закључујемо да је до преломног тренутка у коначном покрштавању дошло средином 9. столећа, у време Михајла III, од када датирају прва хришћанска имена код деце српских владара.⁴³ Максимовић пак коначно крштење датира у време Василија II, остварено након дуготрајног процеса.⁴⁴

Догађаји у Србији уско су повезани са византијско-бугарским односима. За време владавине бугарског хана Пресијама и српског архонта Властимира избио је први трогодишњи српско-бугарски рат из којег Срби излазе као победници. Властимира наслеђују три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник. За време њихове владавине архонт Бугара Михајло Борис заратио је са Србијом.⁴⁵ И овог пута Срби су били успешнији. Доцније, после међусобне свађе, Мутимир је протерао браћу у Бугарску, а задржао једино Петра, сина брата Гојника.⁴⁶ Време првог рата Живковић смешта у 848–851. годину, што доводи у везу са византијско-бугарским сукобом који је избио 846. године након тридесетогодишњег мира. Други рат водио се 853/4. године. У време склапања савезништва Византије и Срба, тј. око поменуте 846. године пада највероватније и покрштавање Мутимира и његове браће. Отуда Србија преузима савезничке обавезе, а као дирекна последица тога је избијање првог српско-бугарског рата.⁴⁷

Ми не знамо јесу ли протеривању Мутимирове браће претходиле неке борбе у такозваној “паганској реакцији”. Мутимира 891. године наслеђују синови Првослав, Бран и Стефан, а ове следеће године протерује Петар Гојниковић. Напад Брана 895. године одбија, а две године касније гине Клонимир, син Стројимиров и Петар потом несметано влада, све до битке код Анхилаја, када бива заробљен од Симеона.⁴⁸ Поменута дешавања, или она која непосредно следе, јесу преломни тренуци за коначан завршетак живота на Градини. На српски престо долази Павле Брановић. Симеон, сумњајући у намере Петра, након дојаве захумског кнеза Михајла, за владара Србије поставља Павла који влада наредних шест година (918–924). Следи Захаријев долазак на власт и разарање Србије од стране Бугара, вероват-

⁴³ Живковић, *Јужни Словени*, 391,395.

⁴⁴ Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35, 155-174.

⁴⁵ DAI I, 32, 38-48; VINJ II, 50-51.

⁴⁶ DAI I, 32.57-62; VINJ II, 52.

⁴⁷ Живковић, *Јужни Словени*, 388-392.

⁴⁸ Ibid, 413.

но 926. године.⁴⁹ Ако се до тада одржало утврђење, онда би ова година била његов коначни крај, јер је то година јасне цезуре у владавини српских архоната. Према К. Порфирогениту Захарије је побегао у Хрватску, а Бугари "... покупе сав народ од малог до великог и одведу у Бугарску, а неки од њих умакну и оду у Хрватску и земља остаде пуста".⁵⁰

Уобичајено је мишљење да се Словени, као превасходно пољопривредно становништво, насељавају дуж река и поља, изван градских целина. Дobar репер за овакво становиште јесте археолошки добро истражен крај око Новог Пазара, где су од више рановизантијских локалитета само два имала средњевековну фазу – Градина на Пазаришту⁵¹ и Градина на Постењу.⁵² Слој 9.-10. столећа има и Градина у Врсеницама.⁵³ Тек у време првог бугарско-српског рата поново почиње употреба утврђених места као прибежишта и значајних војних упоришта, да би била коришћена и у време каснијих сукоба са Бугарима.⁵⁴

Као што смо видели на нашем примеру, ово мишљење треба ревидирати јер област Новог Пазара није добар пример за извлачење оваквих закључака. Логично је што на градинама из околине Новог Пазара нема најранијих средњевековних слојева: оне се у време аварских упада налазе на југу, дубоко у српској територији. Ова утврђења треба тражити северније, где су и простори били непосредно угрожени од стране Авара. Пример одбране северних територија је Градина на Јелици. Али, може се претпоставити да су се северне утврде - од којих за сада знамо само за Градину на Јелици - користиле у време бугарске опасности и за време сукоба унутар владалачког рода.

У 32. глави *Списа о народима* Порфирогенит помиње у Србији насељене градове: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник и Салинес, а у области Босне — Котор и Десник.⁵⁵ Различи-

⁴⁹ Ibid, 421.

⁵⁰ DAI I, 32.119-126; ВИНЈ II, 56.

⁵¹ М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

⁵² Д. Мркобрад, *Рас-Постење: Фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997) 203-217.

⁵³ М. Поповић, Д. Премовић-Алексић, *Градина у Врсеницама- Касноантичко и раносредњевековно утврђење*, Старинар XLVII, 1996, 306.

⁵⁴ Живковић, *Словени* 118. Овакав закључак доноси на основу резултата истраживања области Новог Пазара.

⁵⁵ DAI I, 32.149-151; ВИНЈ II, 58.

та убикација градова које Порфирогенит помиње као српске, указује на то до које мере је то ствар домишљања и колико је то далеко од поузданих решења. По С. Новаковићу најранији српски градови налазе се у источном делу државе према Ибру и према Бугарској одакле је и претила опасност по државу.⁵⁶ Догађања унутар владалачког рода и пребези појединаца у околне земље, пре свега у Хрватску, показују да су архонтска седишта ипак негде на западу. На исти закључак упућује и састанак Петра Гојниковића и стратега Драча у области Неретвљана. Могуће је да су Срби заштитили своје источне границе пред Бугарима, а да владари управљају земљом из западних области.⁵⁷

Већ у 11. stoleћу у повељи Василија II Охридској архиепископији 1020. године не помиње се ни један од ових градова, што сугерише или да се радило о утврђењима на доста неприступачном терену, непогодном за трајније насељавање, или да ови градови губе важност из нама непознатих разлога. Расправљајући о убикацији Градца из Василијеве повеље – по коме ће Страцимирова задужбина добити име Богородица Градачка – Веселиновић ранију претпоставку да је то Градина на Јелици, сада уз дозу опреза препушта на решење археолозима.⁵⁸ Као што смо видели, средњевековни материјал негира овакву могућност, што је већ и Јованка Калић истакла правећи разлику између “градине” и “градца”.⁵⁹

Уколико се ради о ланцу утврда дуж српско-бугарске границе, оне већ од Самуиловог освајања постају непотребне и тако замиру.⁶⁰ Користимо прилику не ради укључивања у поприлично слободне убикације ових градова, већ да скренемо пажњу на Градину која би могла бити један од градова које помиње Порфирогенит. На то, поред позиције у близини српско-бугарске границе, указује и хронолошка слика која се уклапа у завршетак живота ових градова, пре времена Василија II. Јелица има још један битан аргумент, а то је традиција значајног централног места региона, не само у цркве-

⁵⁶ С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48, 1880, 140-143.

⁵⁷ Живковић, *Словени* 121.

⁵⁸ А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 60. У напомени 11 сматра да би Градина могла бити утврђење које Прокопије помиње као Castellona, Castellon.

⁵⁹ Ј. Калић, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак 1993, дискусија, 298.

⁶⁰ Живковић, *Словени* 125.

ном смислу, подсећамо: она је могла бити епископски центар. И за тај њен значај Срби су свакако морали знати, што показује и време њиховог доласка на ову позицију. Проналазак средњевековне некрополе дао би нам одговоре на ове дилеме.

За наш рад важно питање је и дефинисање северне и источне границе ондашње Србије. Питање западне и јужне границе нама није релевантно.⁶¹

Живковић закључује да је подручје у сливу западне Мораве, Ибра, Пиве, Таре те горњег и средњег тока Дрине веома рано словенизирано, готово без заосталог ромејског становништва. Док је подручје северне Србије у периоду између 7–9. века изван првобитне српске државе, словенски живаљ је и овде присутан.⁶² На основу података расутих у разним деловима списа *De administrando imperio* закључује се да се граница Србије простирала према југоистоку до долине Ибра, западних падина Копаоника и до Метохије, а према северу скоро до Саве.⁶³ Средином 9. века гранична област је била око Раса, био он град или област, и то је једини сигуран ослонац на истоку: тако да остају недоумице да ли је Србија обухватала целу долину Западне Мораве или само један њен део. На северу, Чаславова држава простирала се вероватно до Саве.⁶⁴ По Благојевићу, источни гранични појас Србије је захватао долину Ибра, прелазио Западну Мораву, а потом се вероватно долином Колубаре приближавао Сави.⁶⁵ За разлику од ових мање-више сличних становишта, неки аутори имају другачије гледиште.⁶⁶ Претходно је Србија тридесе-

⁶¹ И док је јужна граница извесно планинска страна према Дукљи, Травунији, Захумљу, Паганији, дотле је западна граница предмет спора, види Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35 (1996), Р. Новаковић, *О неким питањима границе Србије, Хрватске и Босне у X веку*, Зборник ФФ. Београд 7-1, 153-158; ; *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник ФФ. Београд 8-1, 153-181; Idem, *Још нека размисљања о обиму Србије IX и X века*, Зборник ФФ. Београд 10-1, 141-181.

⁶² Живковић, *Словени* 131.

⁶³ Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35 (1996) 150.

⁶⁴ С. Ћирковић, *Србија између Византијског Царства и Бугарске*, Историја Српског народа I, Београд 1981, 162-163.

⁶⁵ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњевековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 58.

⁶⁶ Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник ФФ 8-1, 167; сматра да Србија није прелазила планински појас: Чемерно-Голија-Јавор-

тих година 10. столећа проширила своје северне границе до реке Саве, на шта указује и ратовање Часлава са Угрима. Остаје дилема да ли је осим босанског Посавља и мачванско Посавље ушло у сатав Србије, имајућу у виду Дукљанинов податак о здруженој борби Угара и Сремаца.⁶⁷

Можемо да закључимо да се на Јелици у њеној стратиграфији читавају јасни трагови страдања града у пожару изазваном вероватно рушилачким походом Авара или Словена. Градина на Јелици као центар региона је брањена. Када се то тачно десило не знамо — осамдесетих година 6. века или на почетку 7. столећа? Но, Јелица има један спецификум, који баца другачије светло на период који непосредно претходи словенским освајањима: то је наставак живота након краће временске цезуре, све до друге половине 9. или почетка 10. столећа. Могуће је да у ширењима српске територије из тридесетих година леже разлози напуштања Градине и прелазак на нова упоришта из околине Чачка.

На основу свега изнетог, остатке материјалне културе са Јелице, мислим да можемо приписати Србима, повезујући керамички материјал који нам је омогућио да успоставимо хронолошки оквир локалитета са територијом коју су Срби по досељавању заузели и са свим оним историјским подацима којима располажемо. Присуство неких мањих словенских група такође не треба искључити, јер се, као што смо видели појављује и материјал карактеристичан за просторе под аварском доминацијом. Исто тако, треба очекивати да ће бити још оваквих примера, али на северним границама ондашње српске територије, где су Срби извршавали своју обавезу као федерати царства.

Мучањ-Муртеница-Златибор-Тара-Звијезда, нити да је Западна Морава до 11. века у саставу Србије; Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31-43, види исто.

⁶⁷ Живковић, *Јужни Словени*, 432.

Dejan Bulić

**Traces of Medieval Material Culture
at the Gradina Site on Jelica Mountain**

Summary

The remnants of the multilayer fort at the Gradina site on Jelica Mountain have been attracting researchers since the 19th century. The site was visited in 1865 by Janko Safarik within the framework of research of antiquities in the Rudnik and Cacak districts. This was followed by another visit of the great researcher Felix Kanitz, especially valuable due to the sketch that he had left us with. Gradina was sketched by a team of the Cacak National Museum and the first archaeological excavations started in 1984. Gradina is located on one of the ridges of the Jelica Massif in the area of the Grab village at a height of 846 m. Being a few kilometers away of the present urban center of Cacak, it offers a splendid view over the Western Morava River on the north, and the whole Dragacevo region to the south-west. A relatively simple approach to the town was from the west, with an easy slope towards the present Cacak-Goracici road. From the other sides, the fort is surrounded by steep slopes and bluffs. The Early Byzantine road has been continuously used as confirmed by the find of a gate on the present forest road.

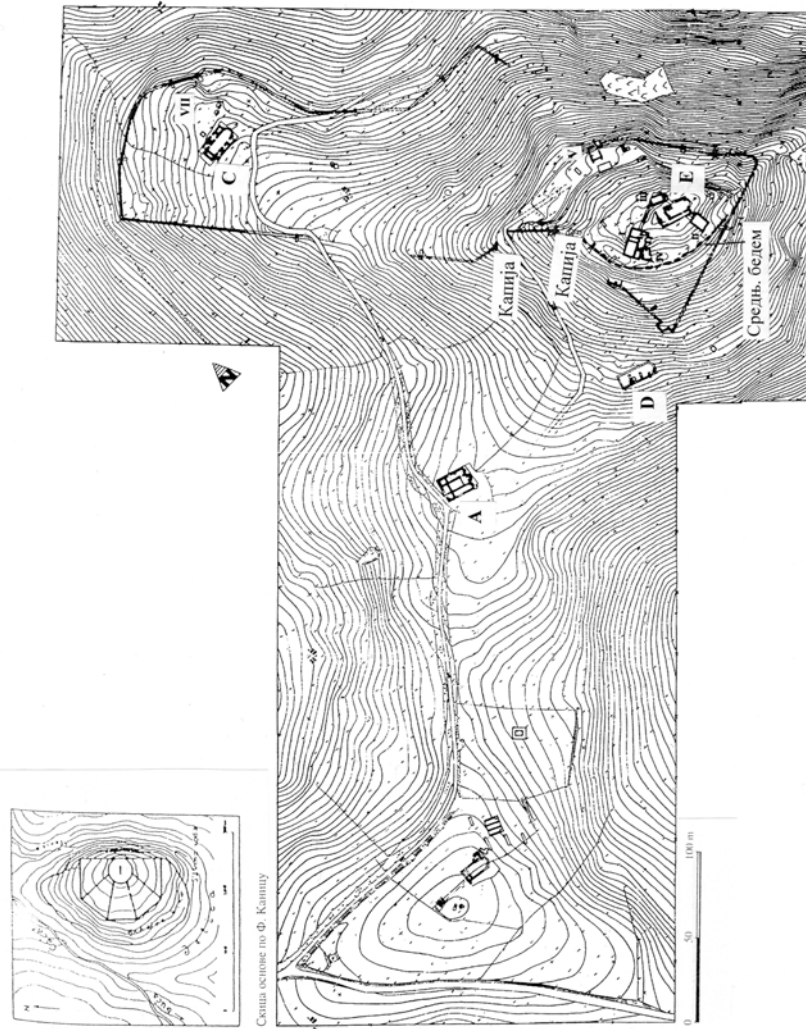
The paper deals with medieval remnants, primarily ceramic material, on the basis of which their secondary utilization during the early Middle Ages has been observed at several Early Byzantine sites. These are sites number I, II, III, IV, V and VII. On the basis of this material too the rampart reducing the original fort to the zone of Upper Town only has been dated as a medieval one. The finds of the ceramic material in basilicas A, B and E confirm the secondary use of these sites most probably for housing purposes, for there is no proof that the church was used for cult practicing.

The chronological span of the site has been determined according to the ceramic material. Pots and earthenware covers are mostly represented, while earthenware dishes for baking bread and bottles are rather rare. The way in which they were made is different too, from kneading on the slow

wheel to their make on the fast wheel, although this does not determine the chronology, for we have seen the same shops making dishes both on the slow and on the fast wheel. The dating of dishes was made according to the existing analogies. However, we have to note that the medieval pottery from the neighboring sites differs from the Gradina pottery both by shape and by make. This confirms that the dating of the medieval phase of neighboring sites represents a *terminus ante quem* for our material, being the beginning of the 10th century.

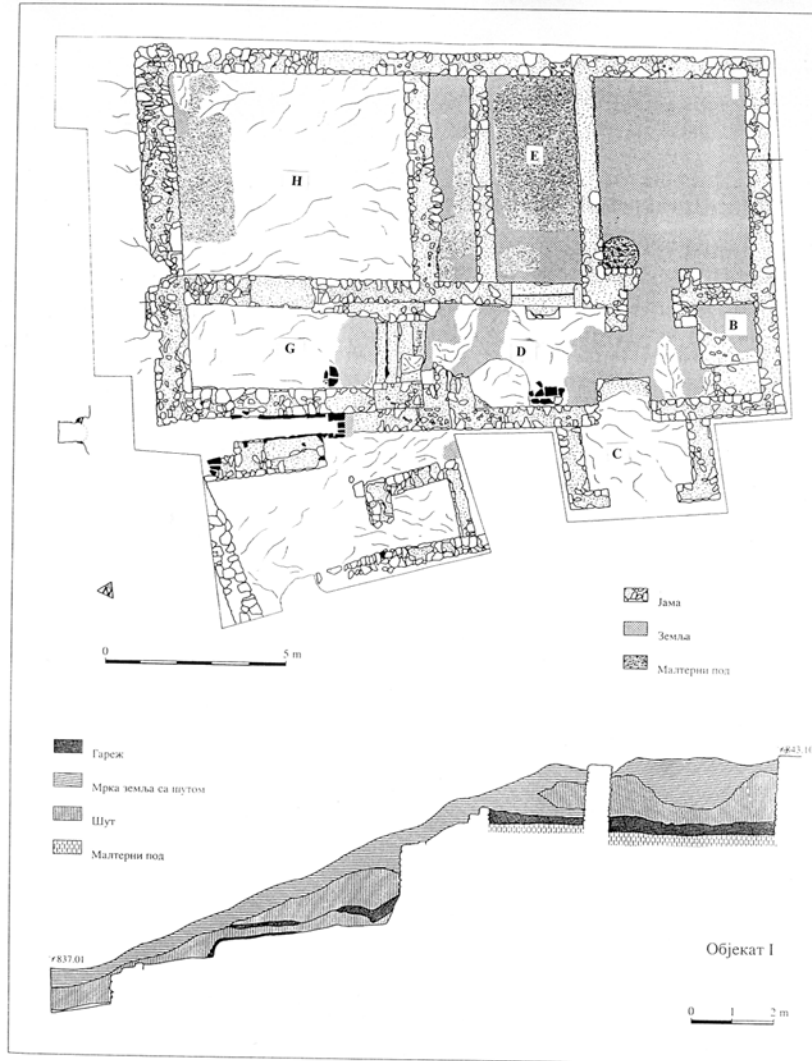
We could conclude that in the stratigraphy of the Jelica Mountain one can observe clear traces of the town destruction by fire, provoked probably by the devastating campaign of either the Avarians or the Slavs. When had it happened exactly we do not know – in the eighties of the 6th century or at the beginning of the 7th century? However, Jelica has a specific feature throwing a different light to the period immediately before the Slav conquests: it is the continuation of life after a short period, until the second half of the 9th century or the beginning of the 10th one. It is possible that the reasons for abandoning Gradina and moving to new sites in the vicinity of Cacak were in the expansion of the Serbian territory in the thirties.

Therefore I am of the opinion that the remnants of the material culture from Jelca could be ascribed to the Serbs, linking the ceramic material which helped us to establish the chronological framework of the site with the territory that the Serbs occupied upon settling, and with all historical data at our disposal. One should not exclude the presence of some other small Slavic groups, for some material characteristic for areas under the Avarian domination has been found too. Besides, one should expect similar finds on the northern borders of the Serbian territory of that time, where the Serbs have fulfilled their duties as federates of the Empire.

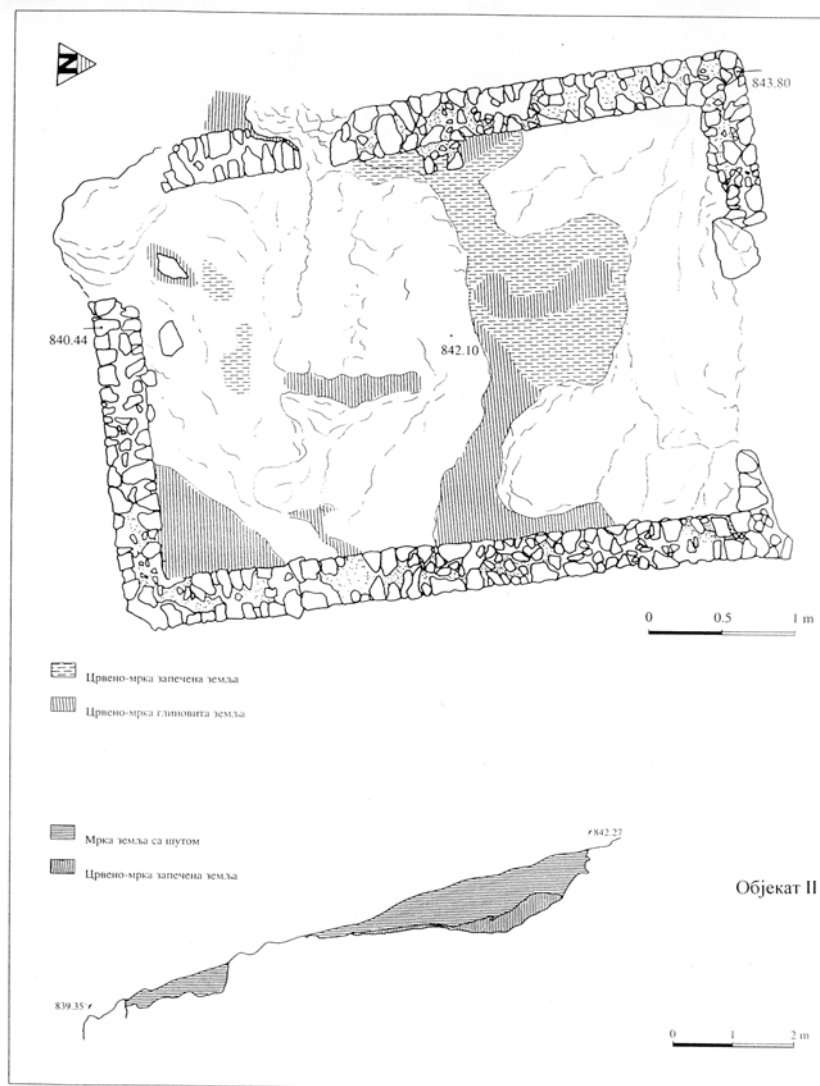
Скѣца оснѡве по Ф. Камњу

Ситуациѡни план налазишта (по М.Миличковићу)

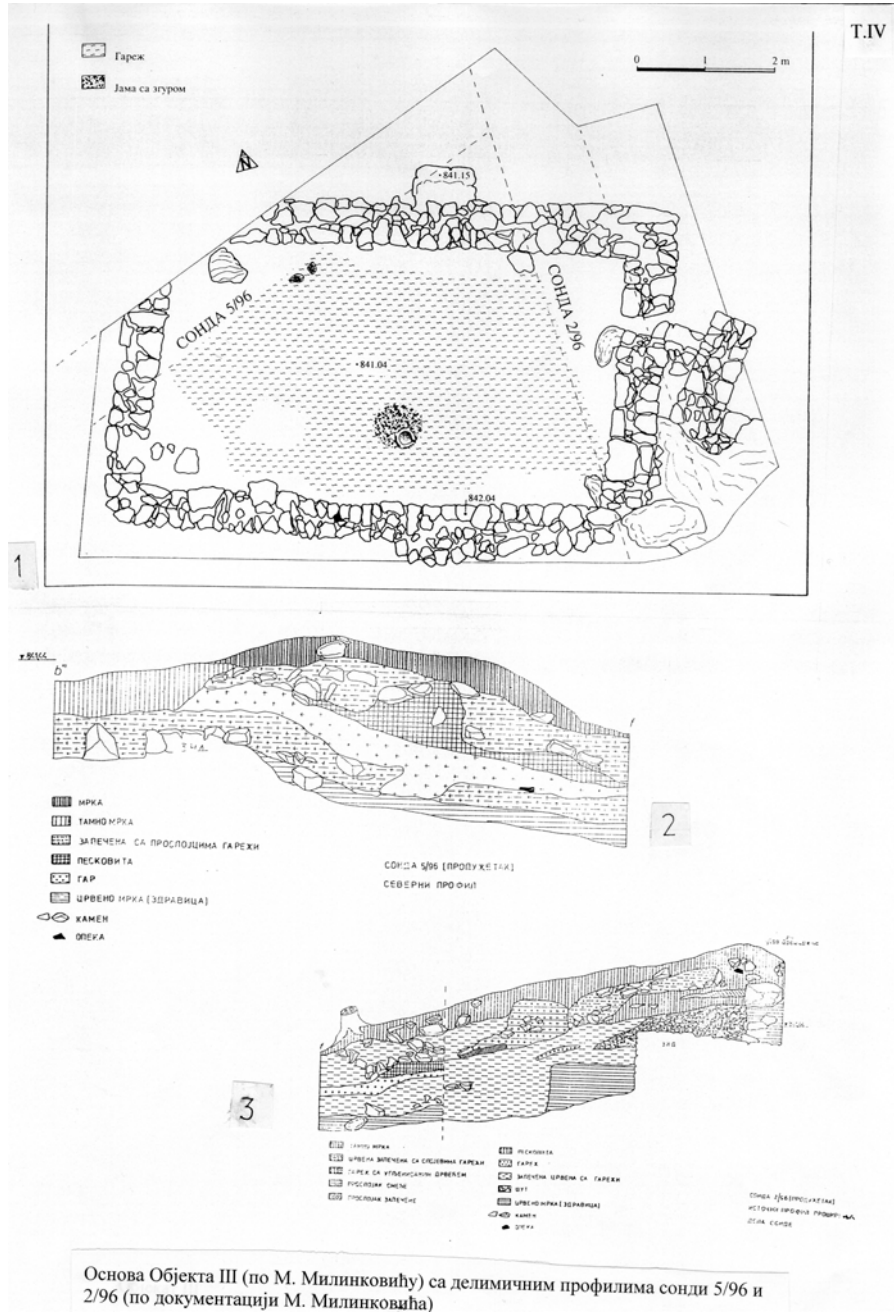

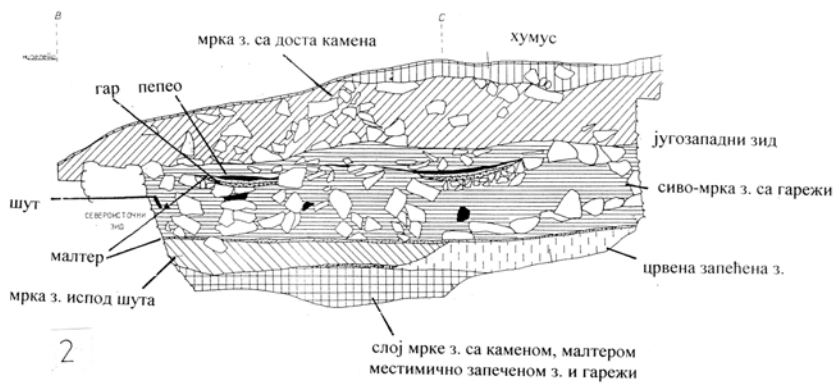
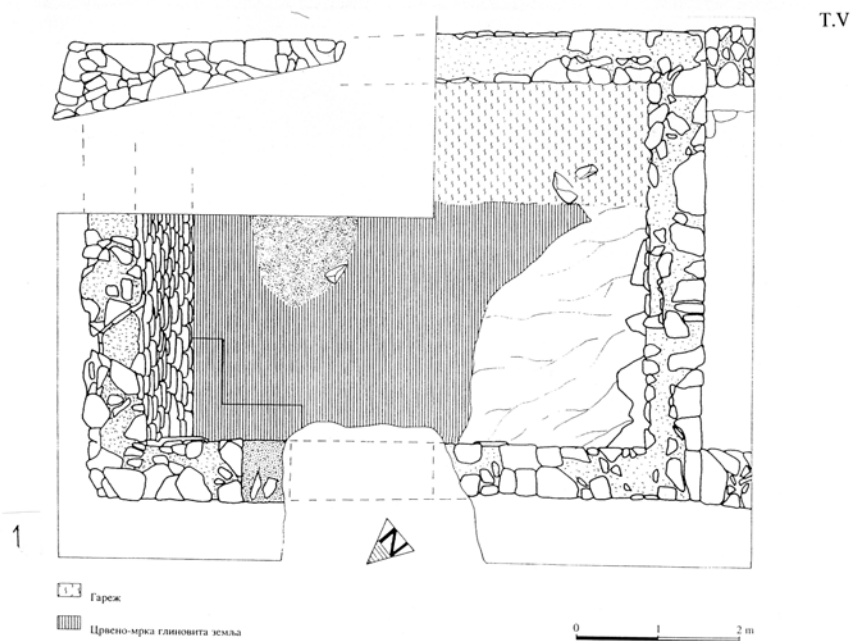
Основа Објекта I са подужним профилем (по М. Милинковићу)

Т.III

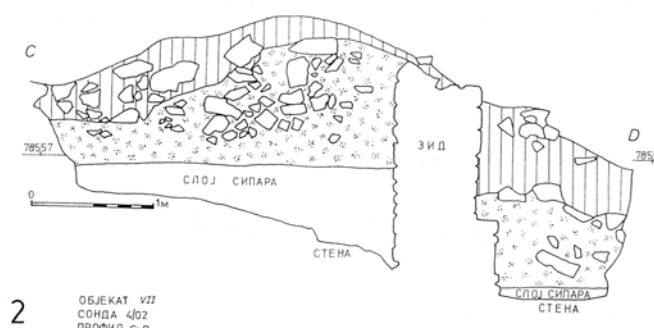
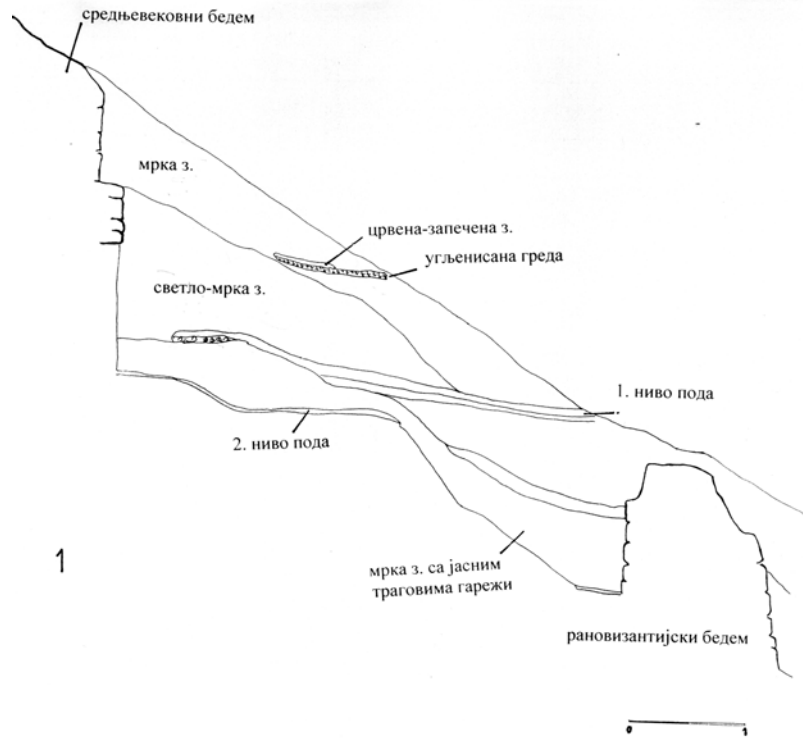

Основа Објекта II са подужним профилем (по М. Милинковићу)

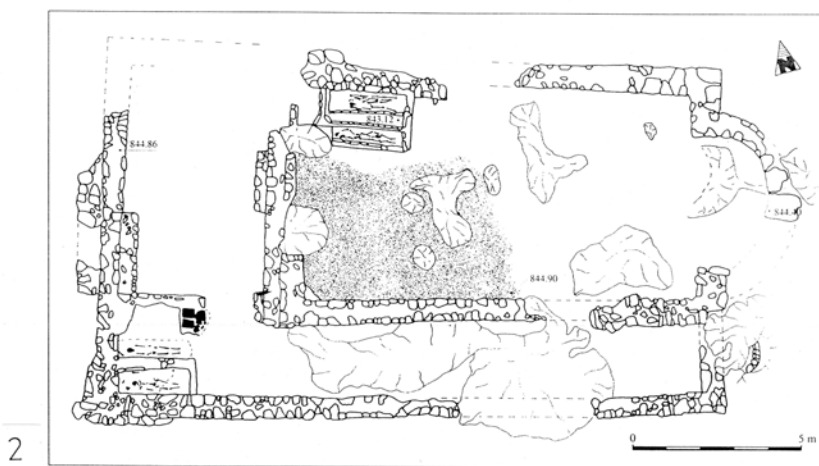
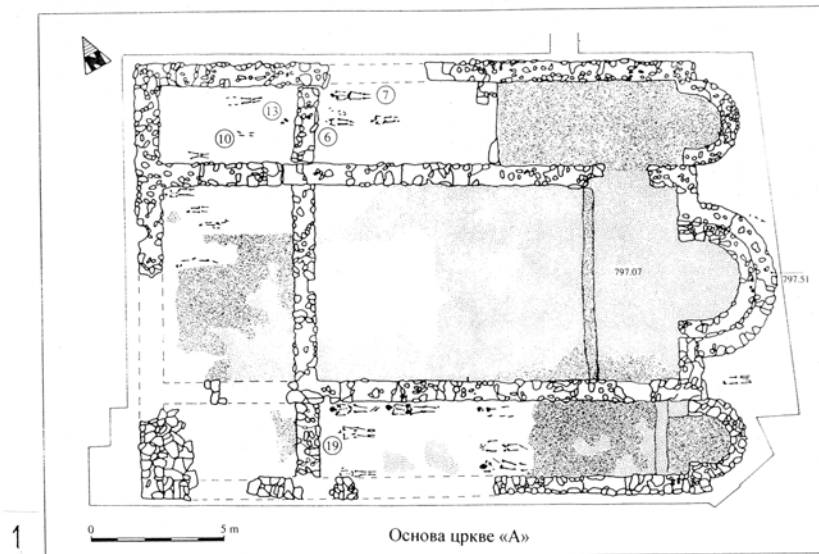

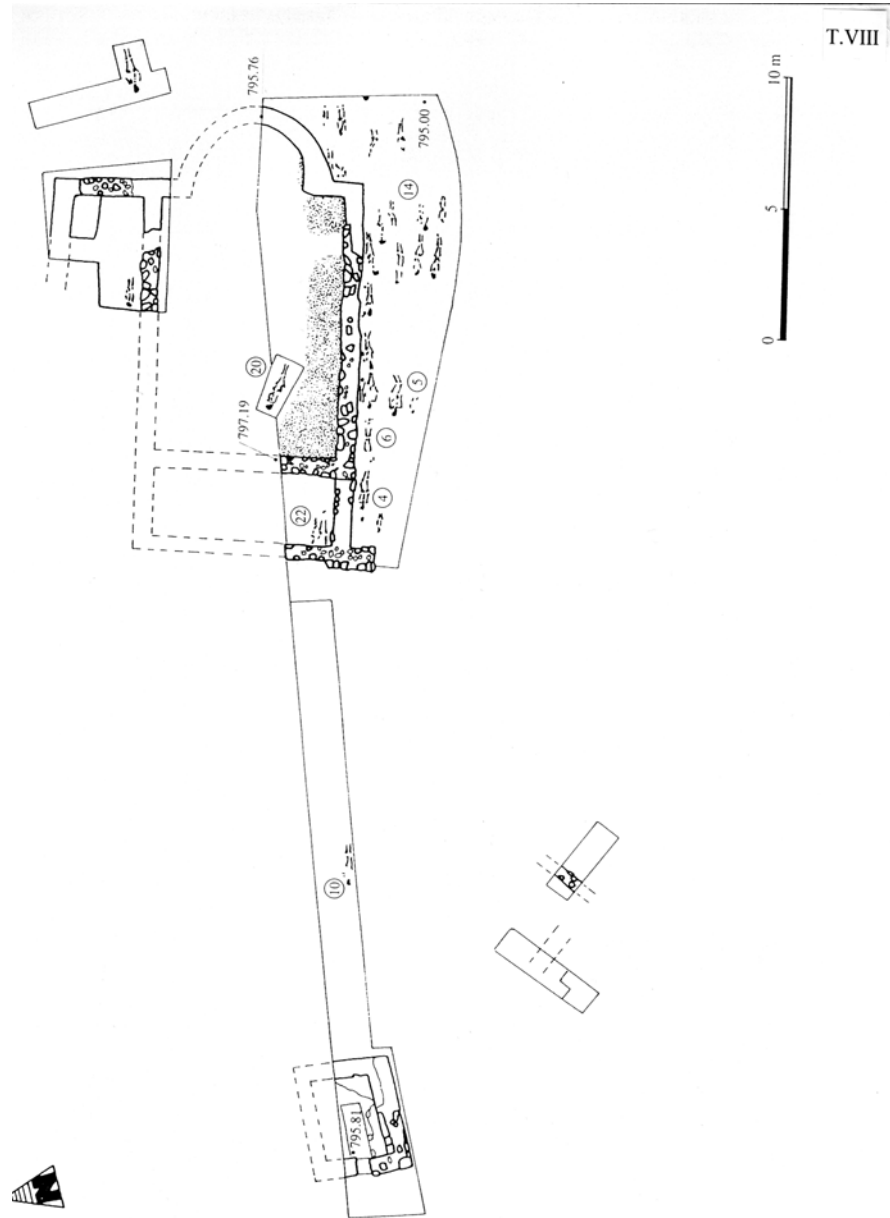
Основа Објекта V (по М. Миљковићу) са подужним профилем (по документацији М. Миљковића)

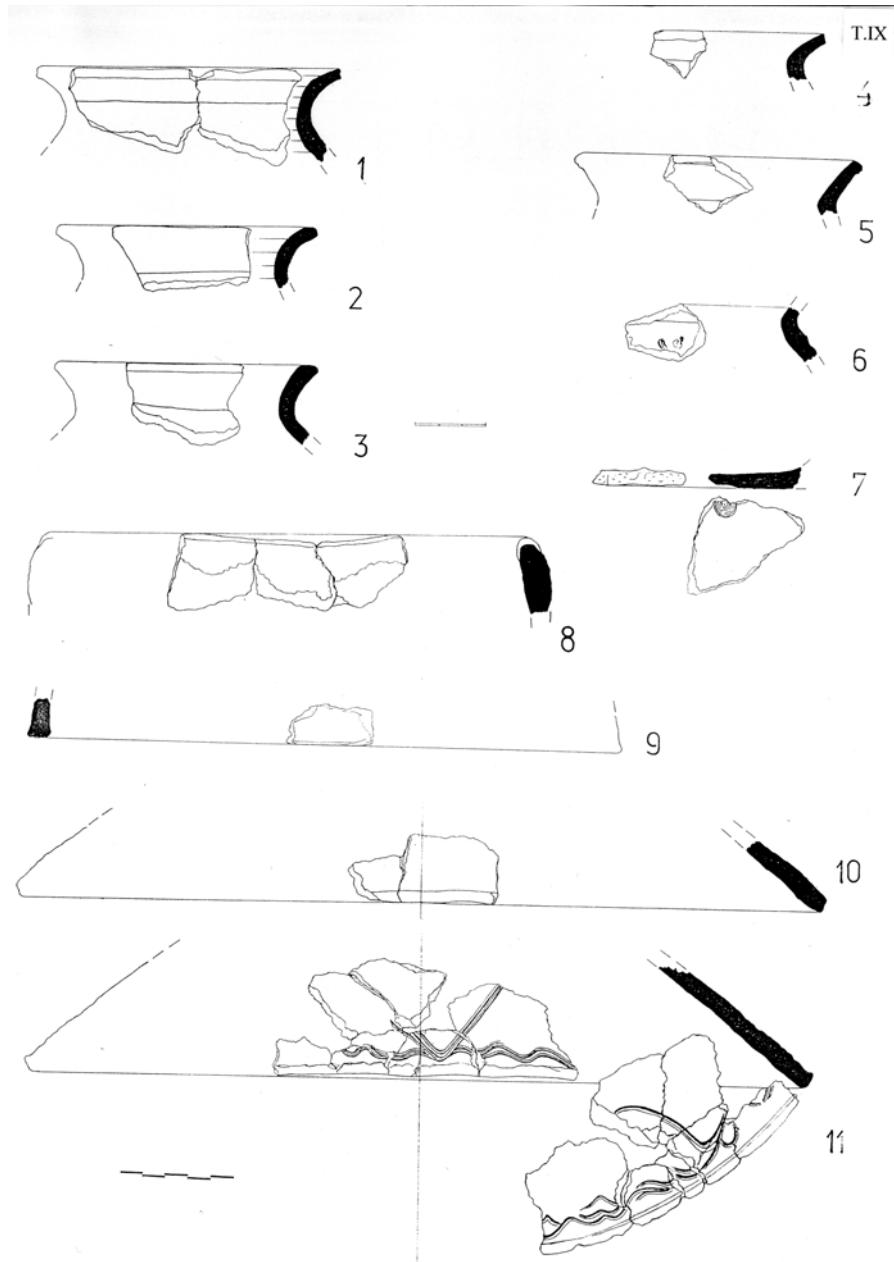
2 ОБЈЕКАТ VZ
СОНДА 4/02
ПРОФИЛ С-Д

Сонда 1/2000, део источног профила (по документацији М. Милинковића) и профил с-д из сонде 4/02

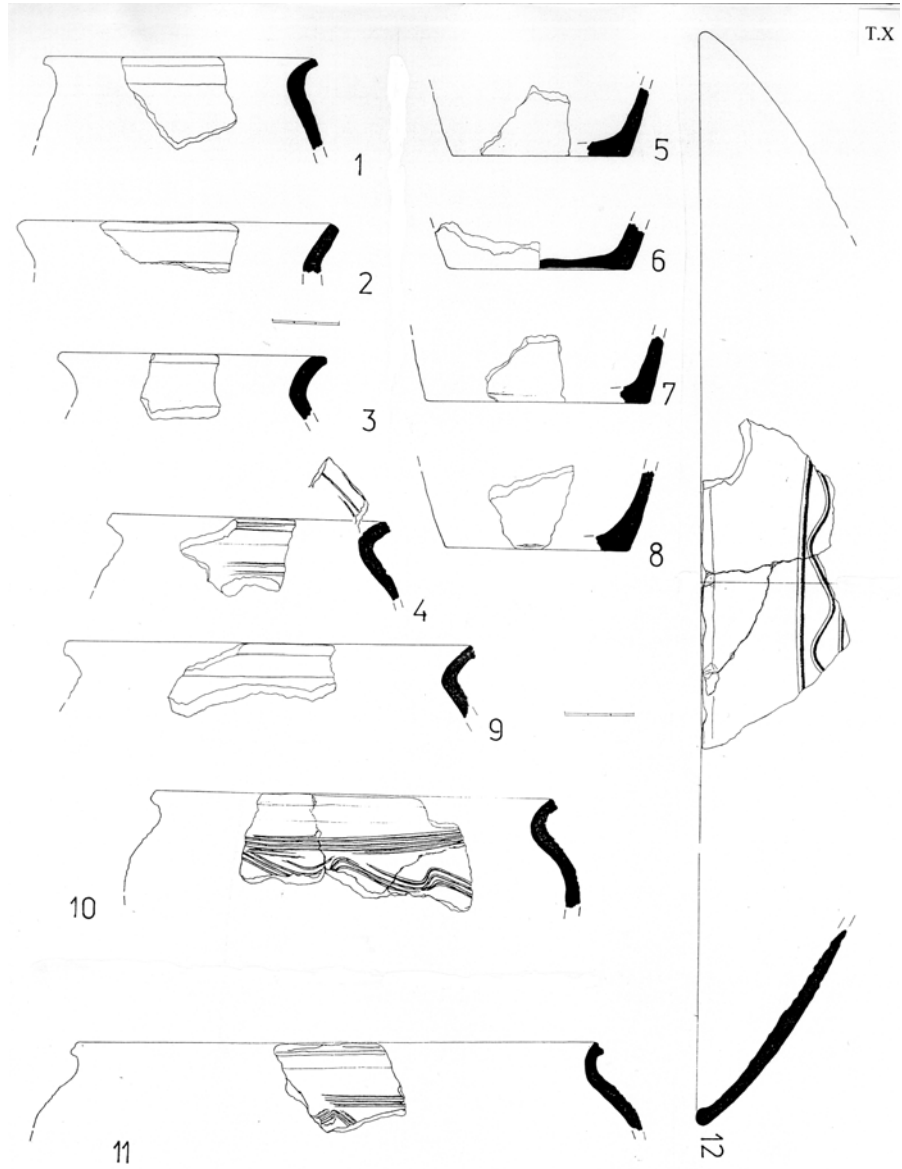

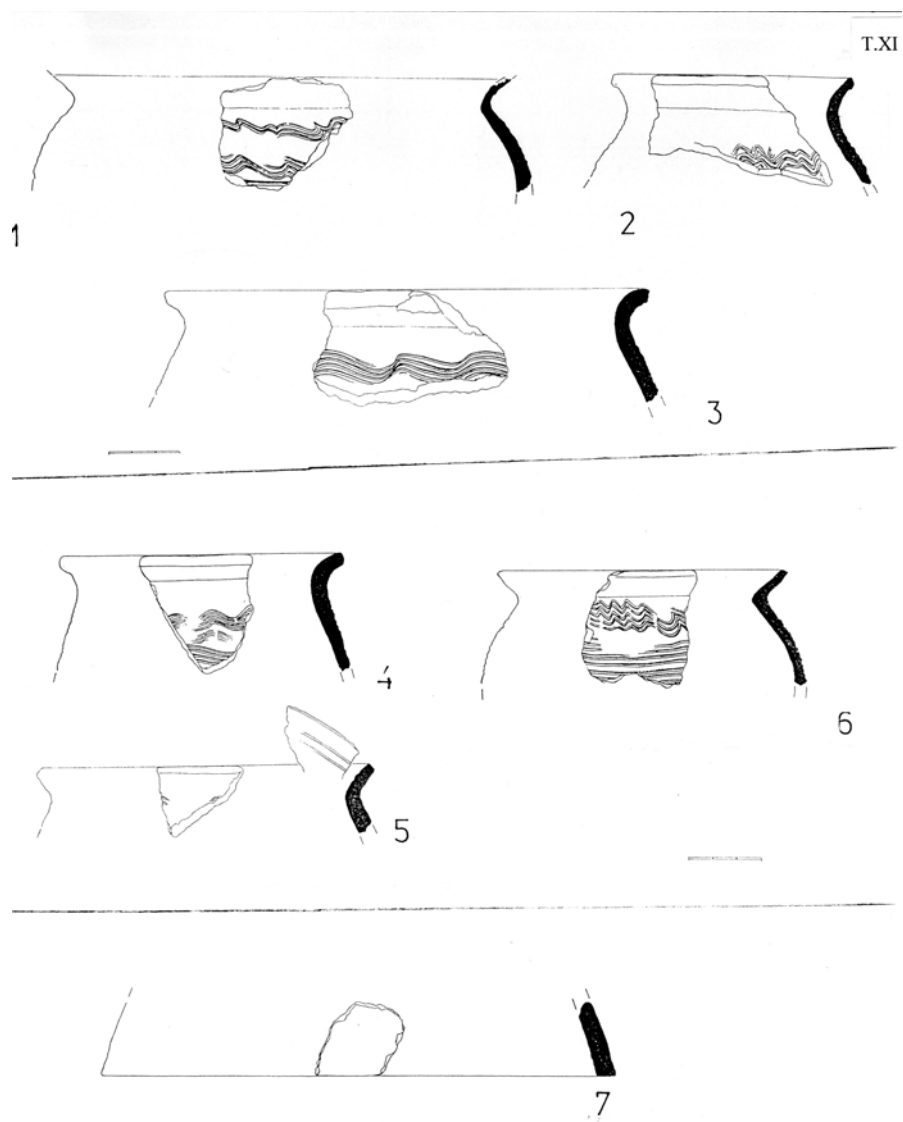
Основа Цркве «В» са некрополем

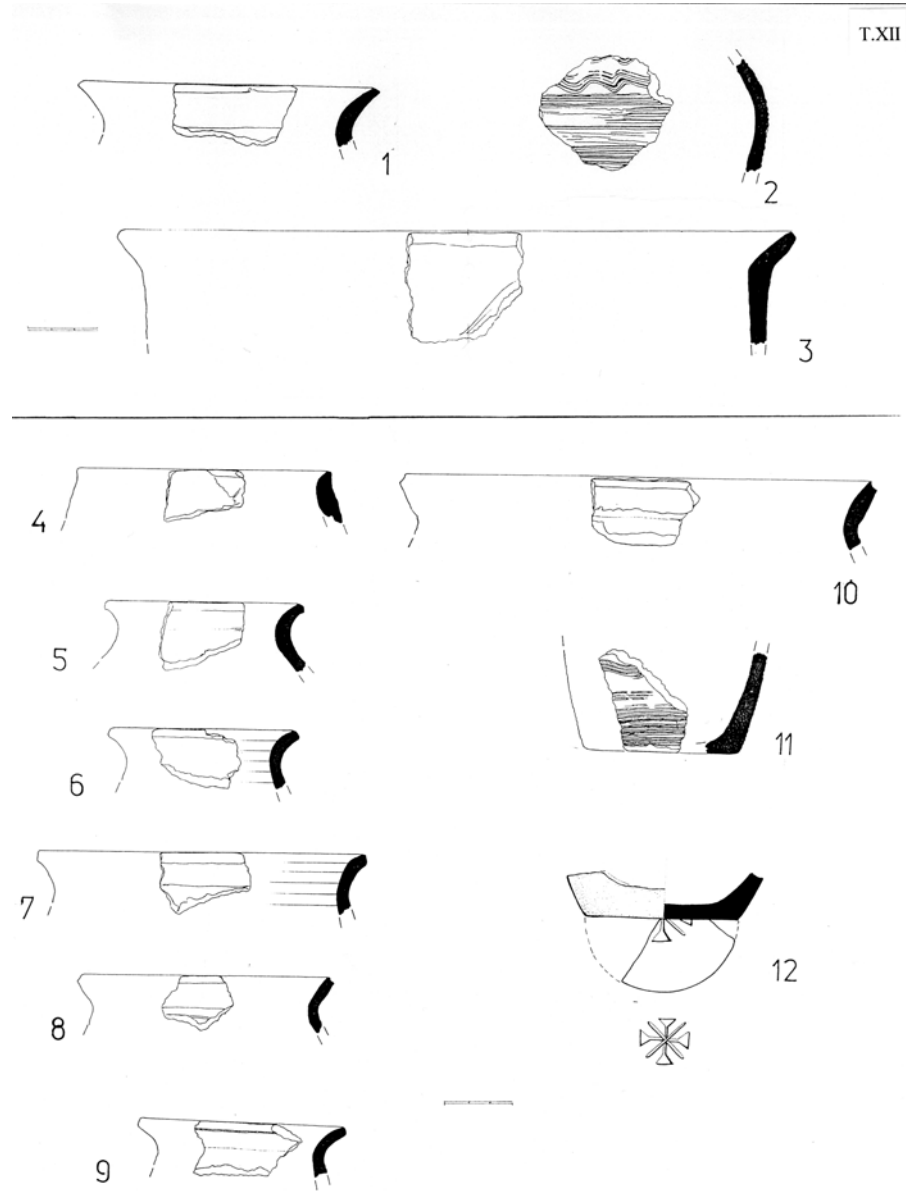
Објект 1. просторија А

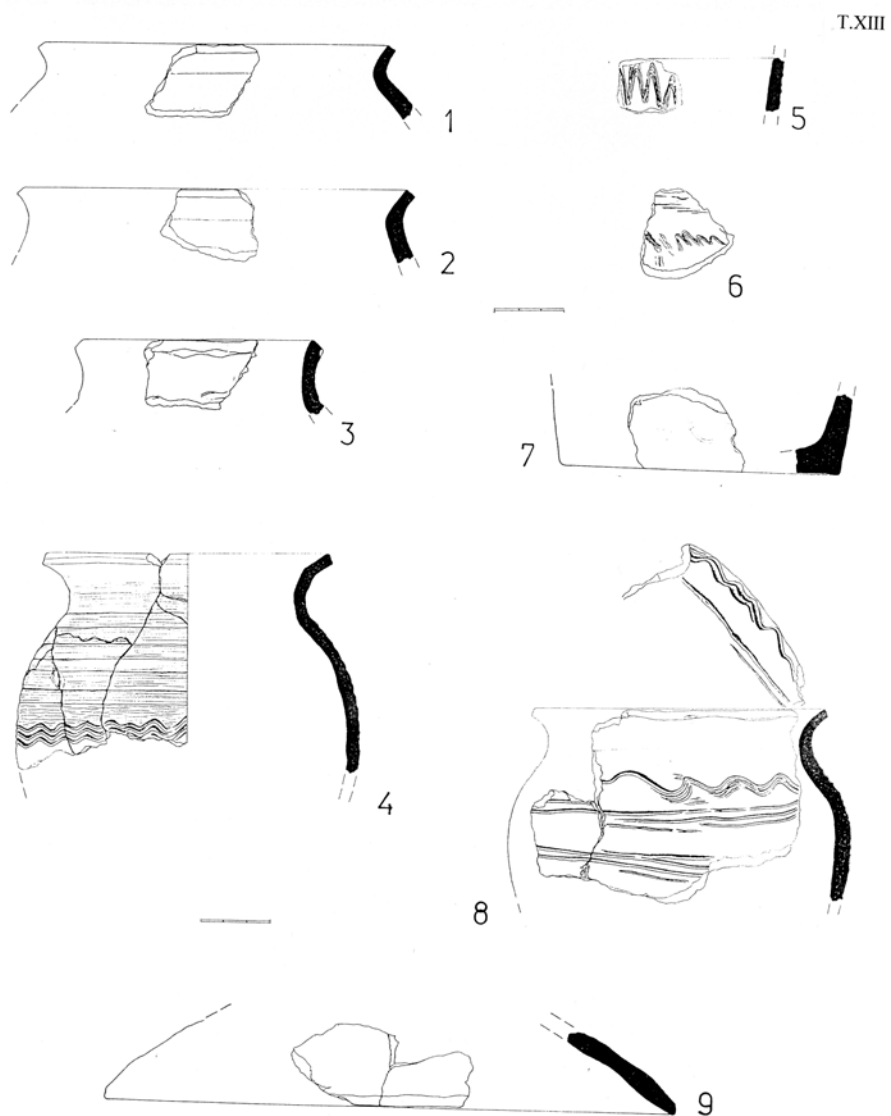
Објекат 1, просторија А

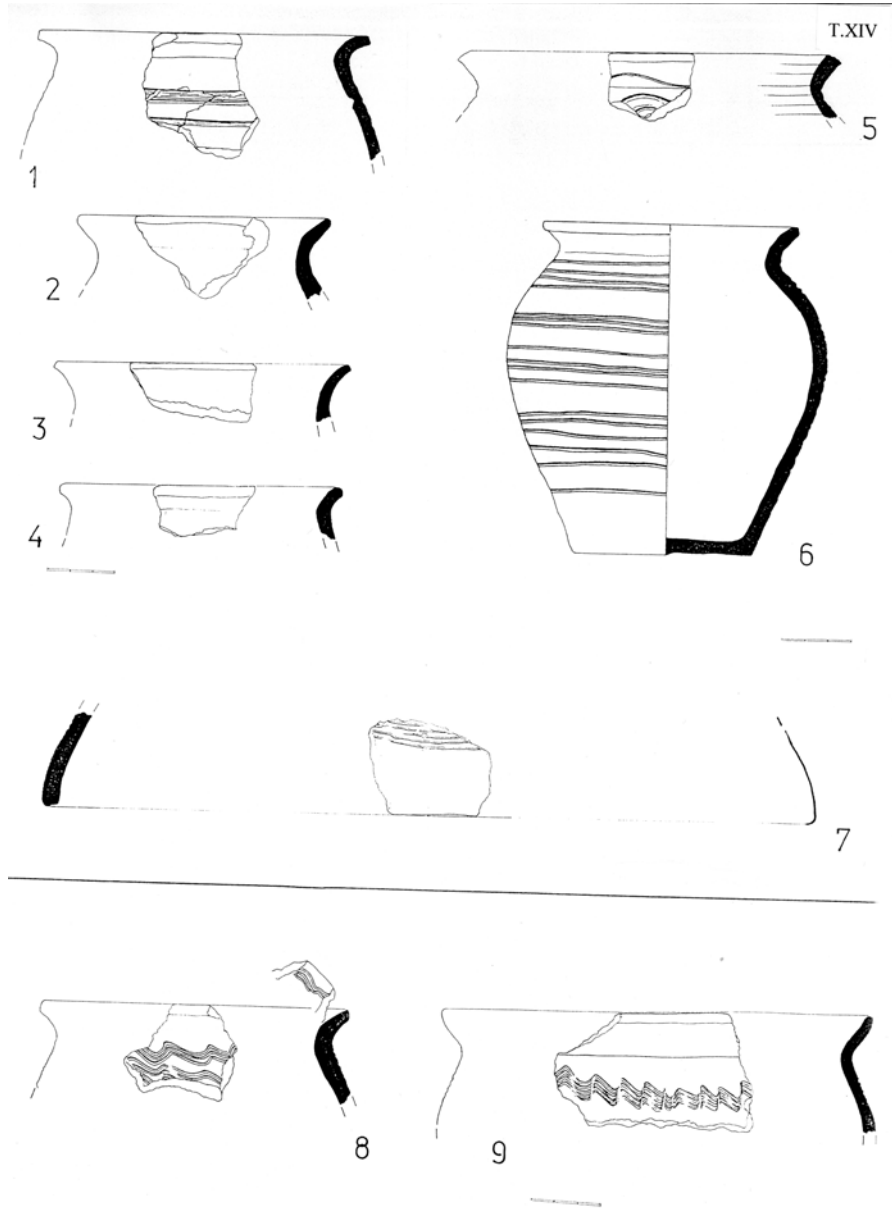
Објект 1, 1-3 просторија С; 4-6 просторија G; 7 просторија Е

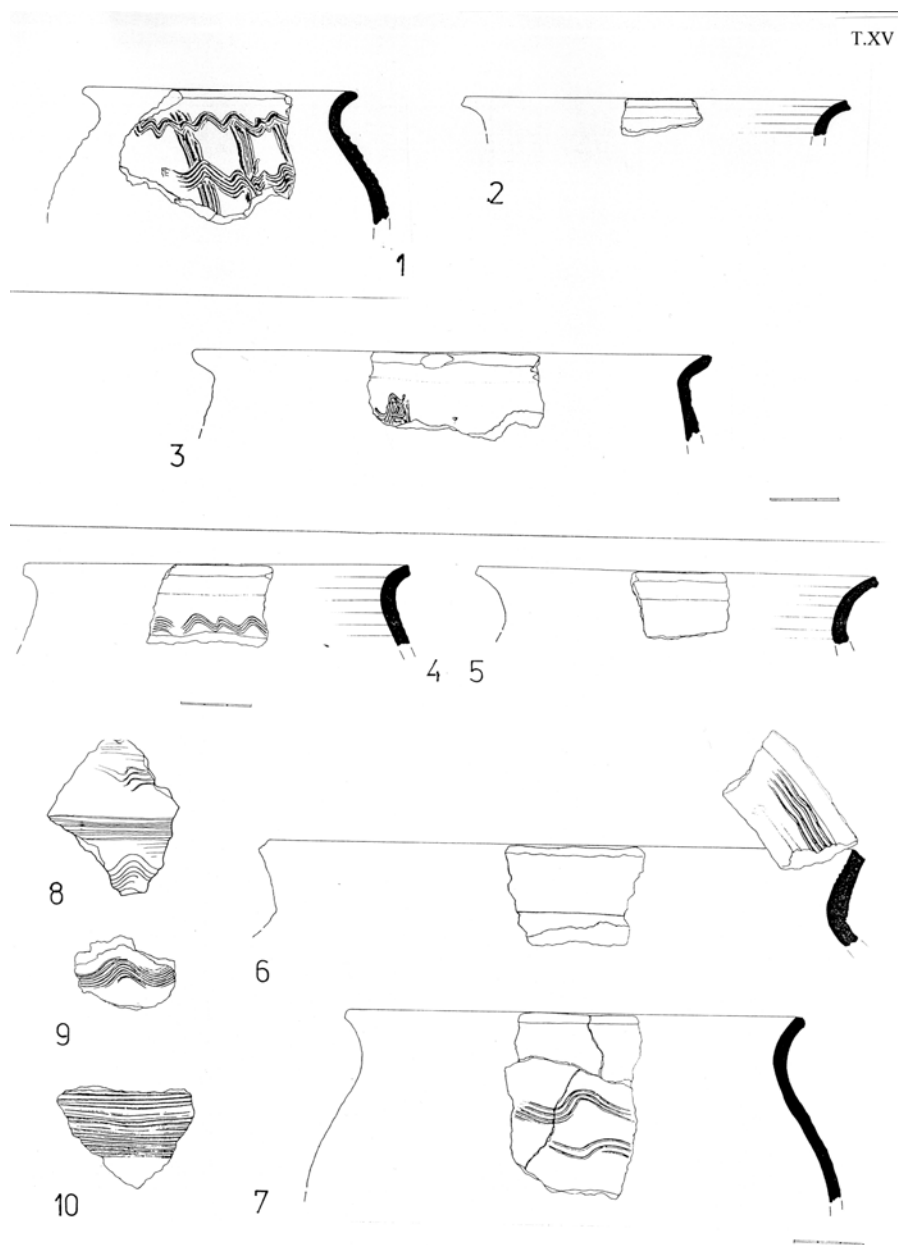
Објект 1, просторија Б 1-3; просторија Ц 4-12

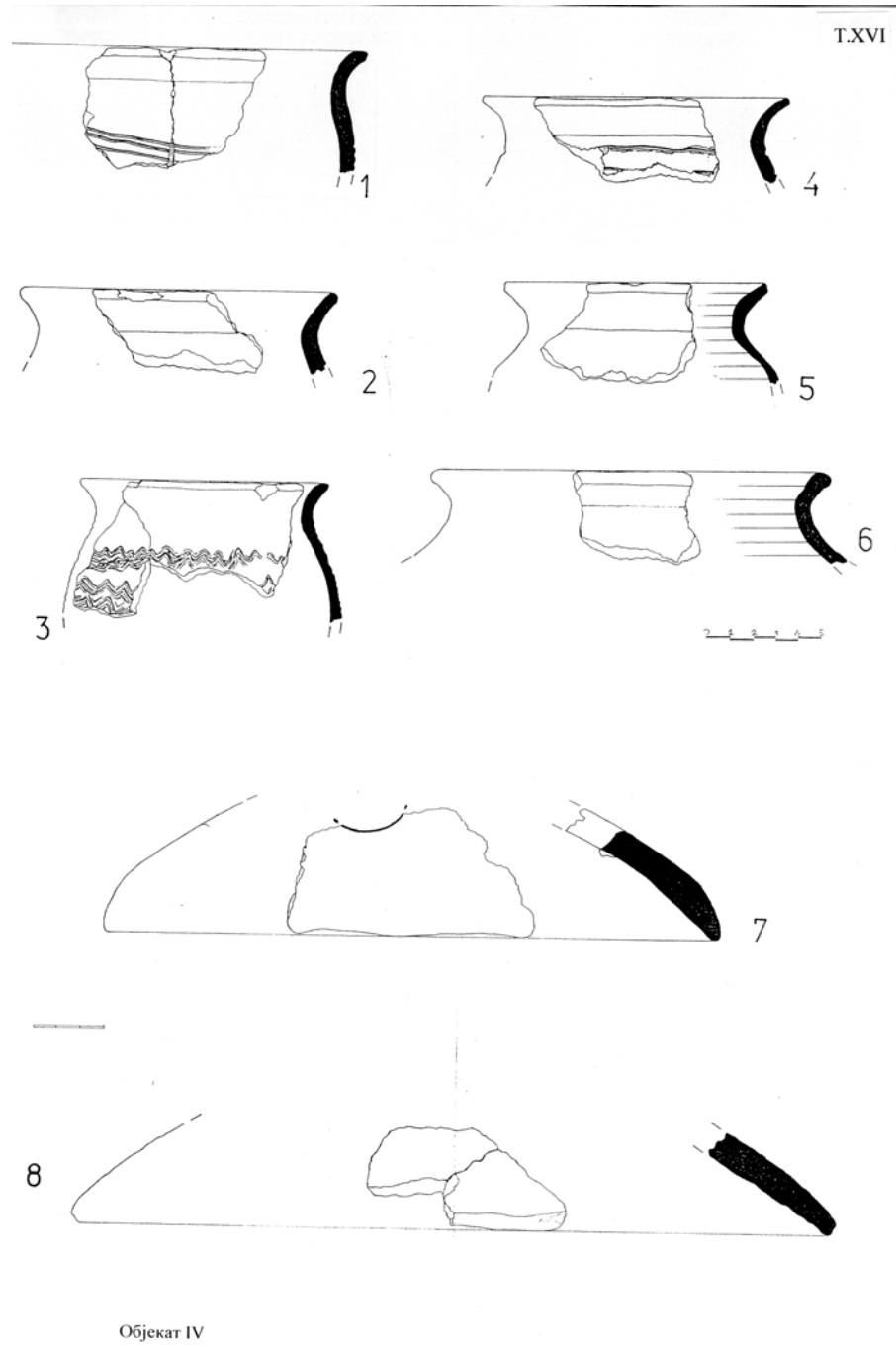
Објекат II

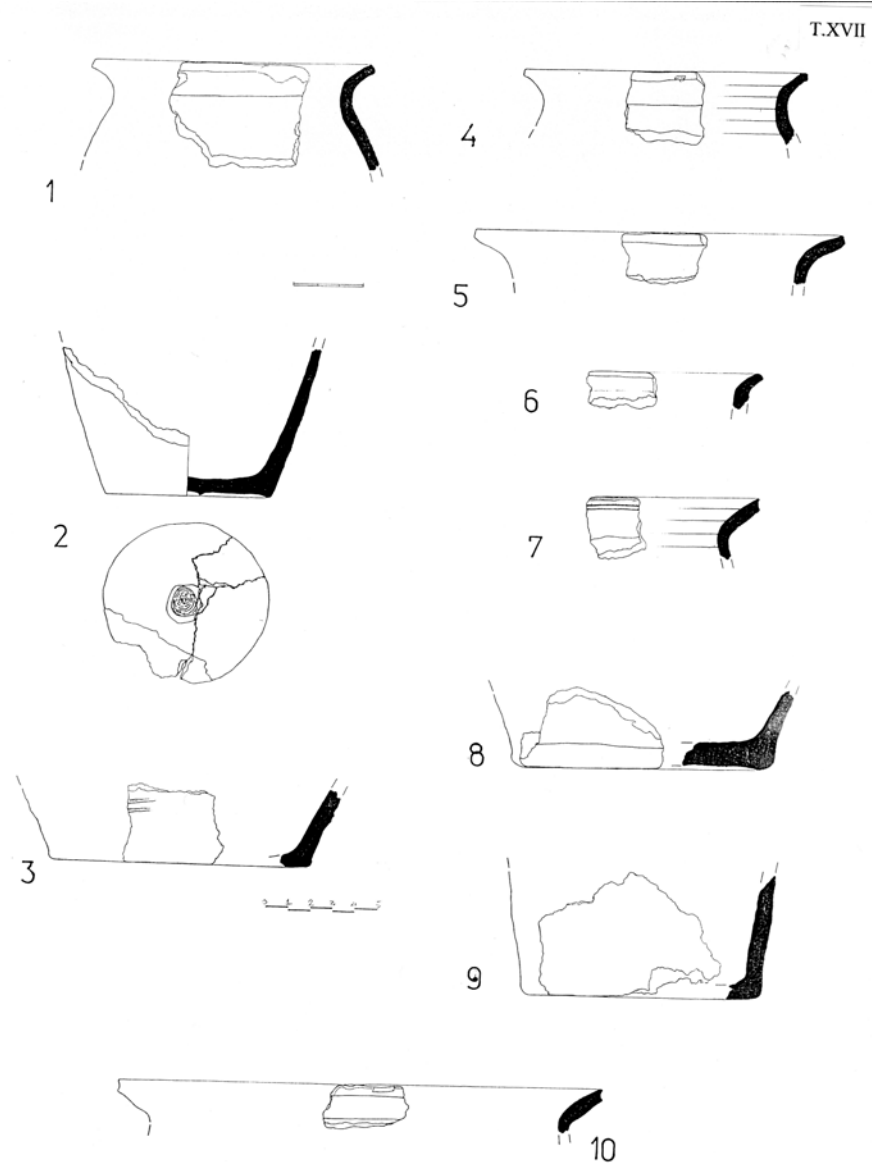

Сонда 2/96, 1-7 ; Сонда 5/96, 8-9.

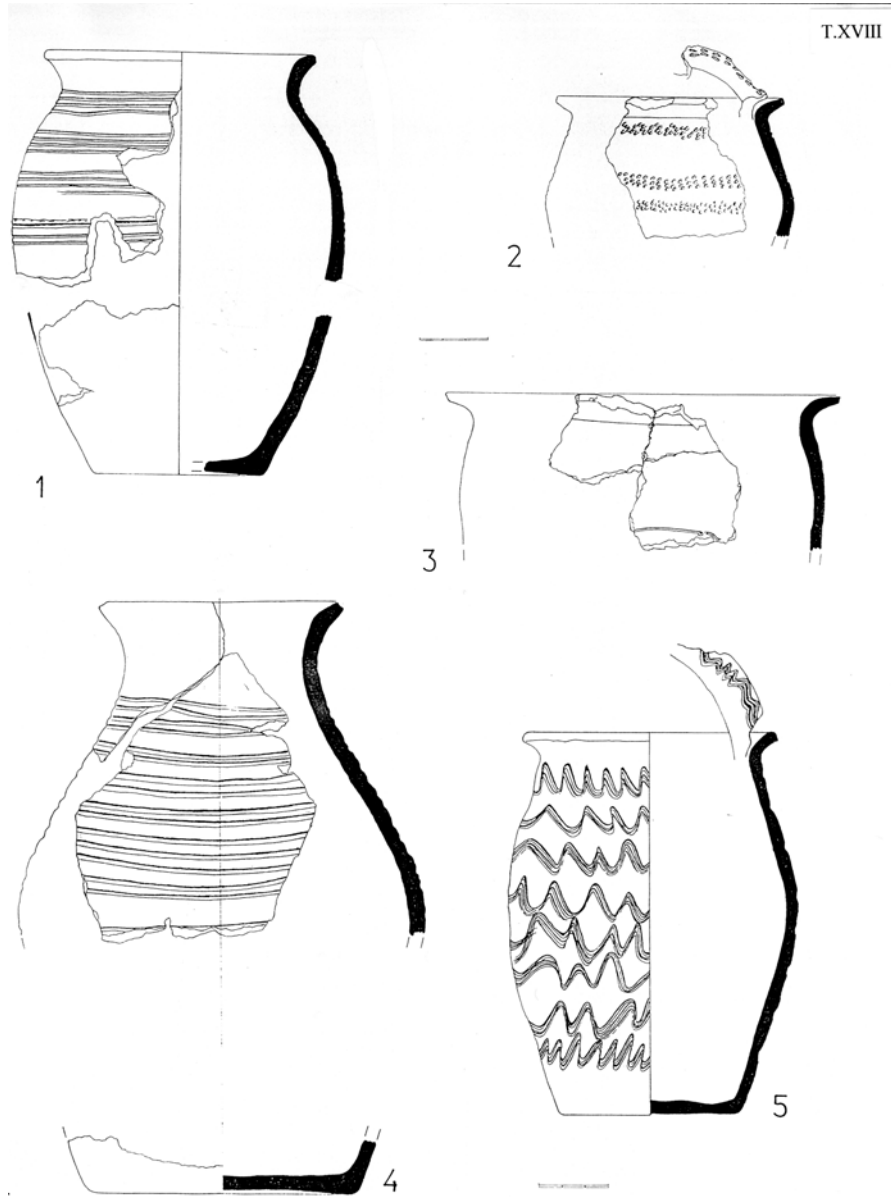

Слика 2/06. пролепакте церама 1-3 - Историја прошираня пролепакте церама 2/06. 4-10

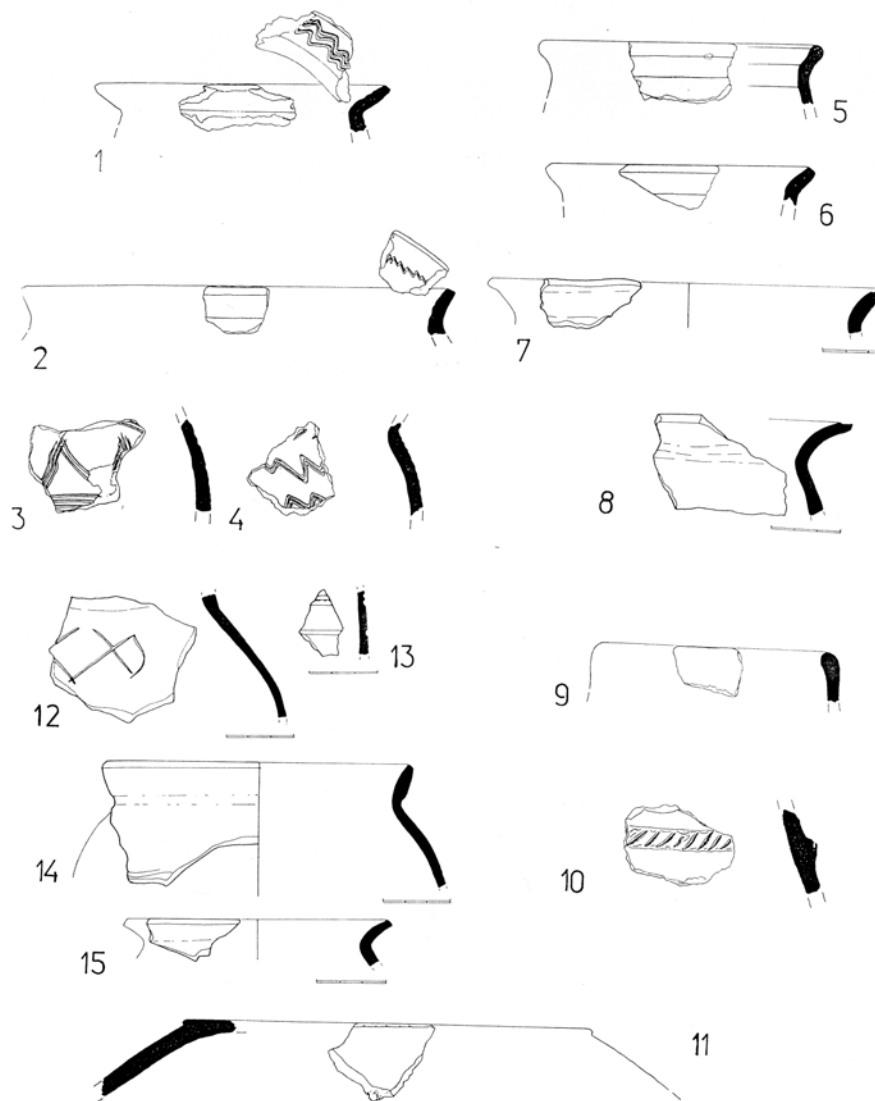

Објект IV

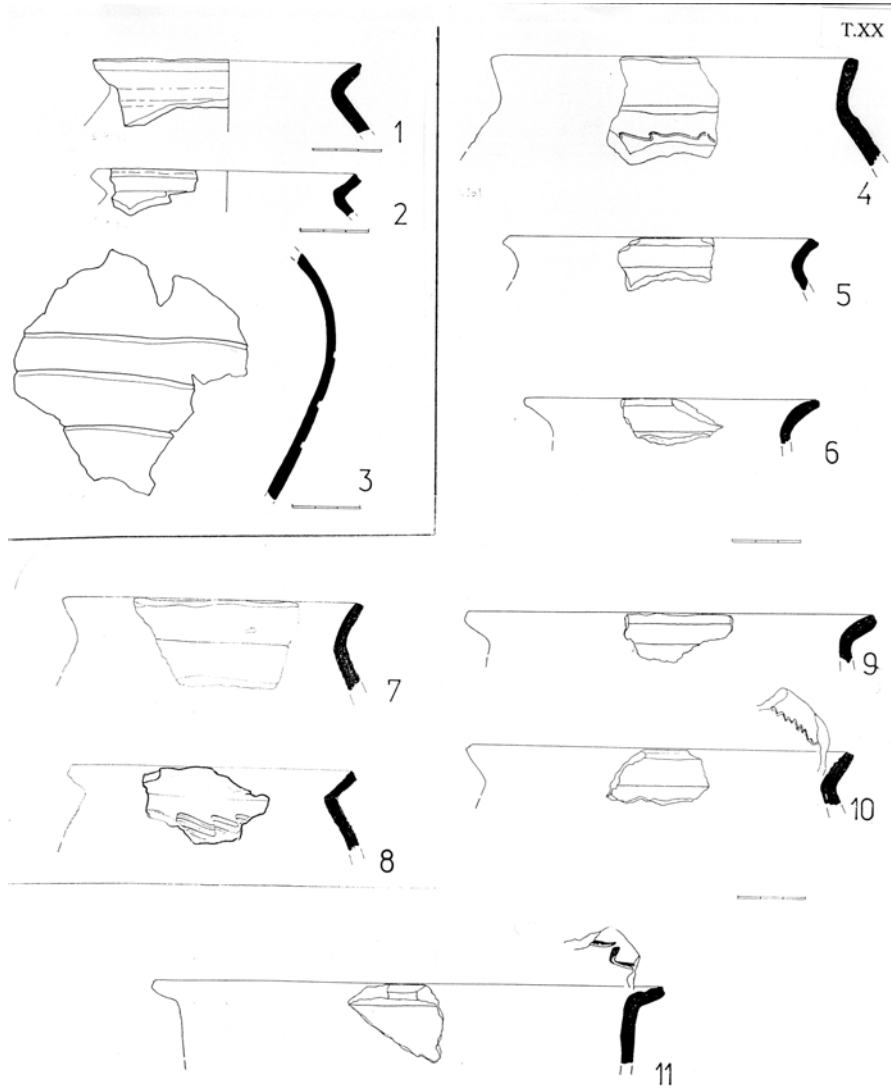

Објект V

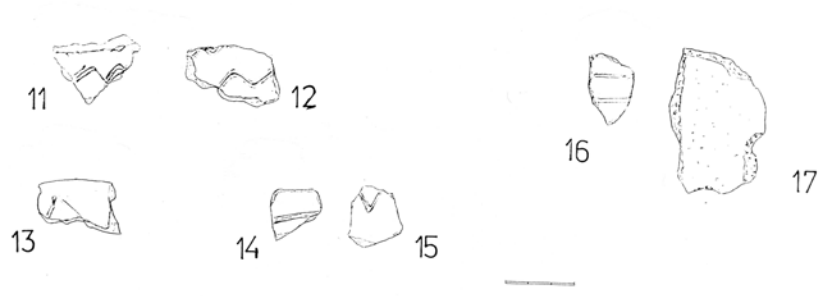
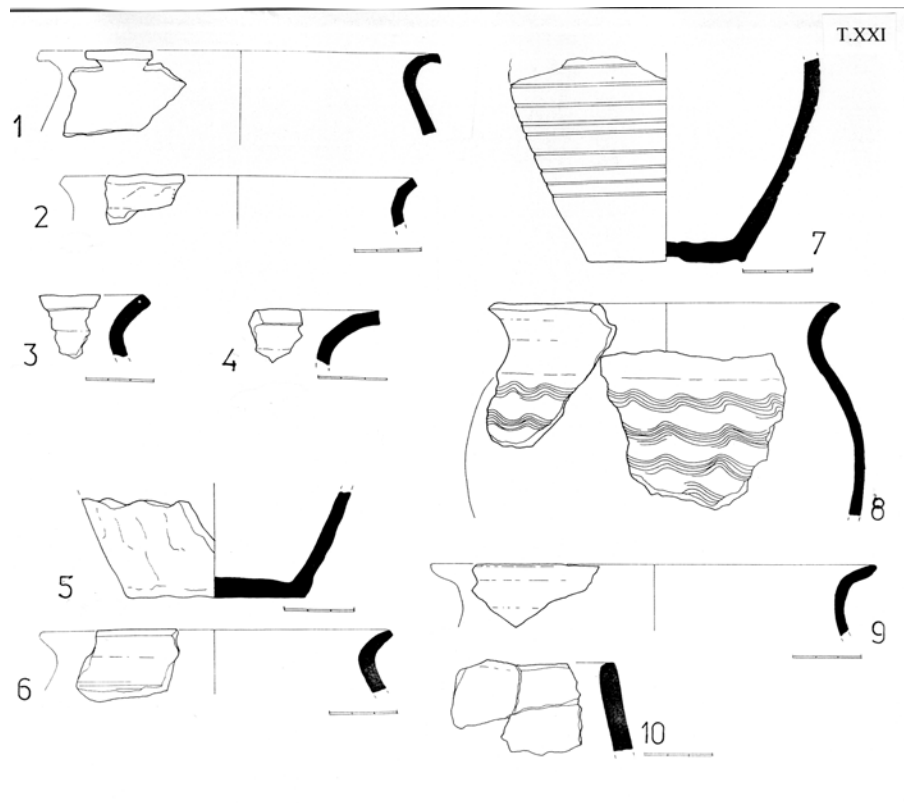
T.XIX

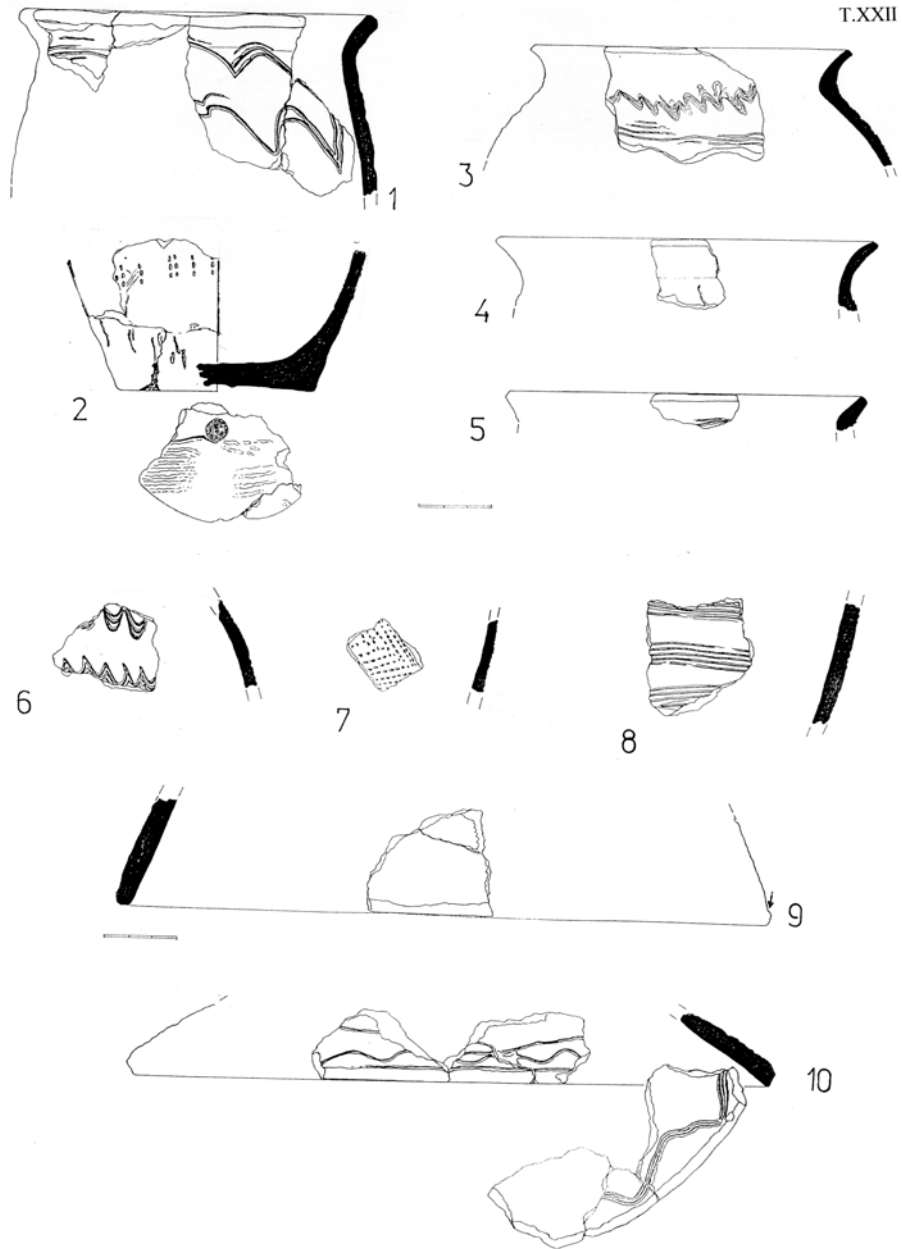
Објект V

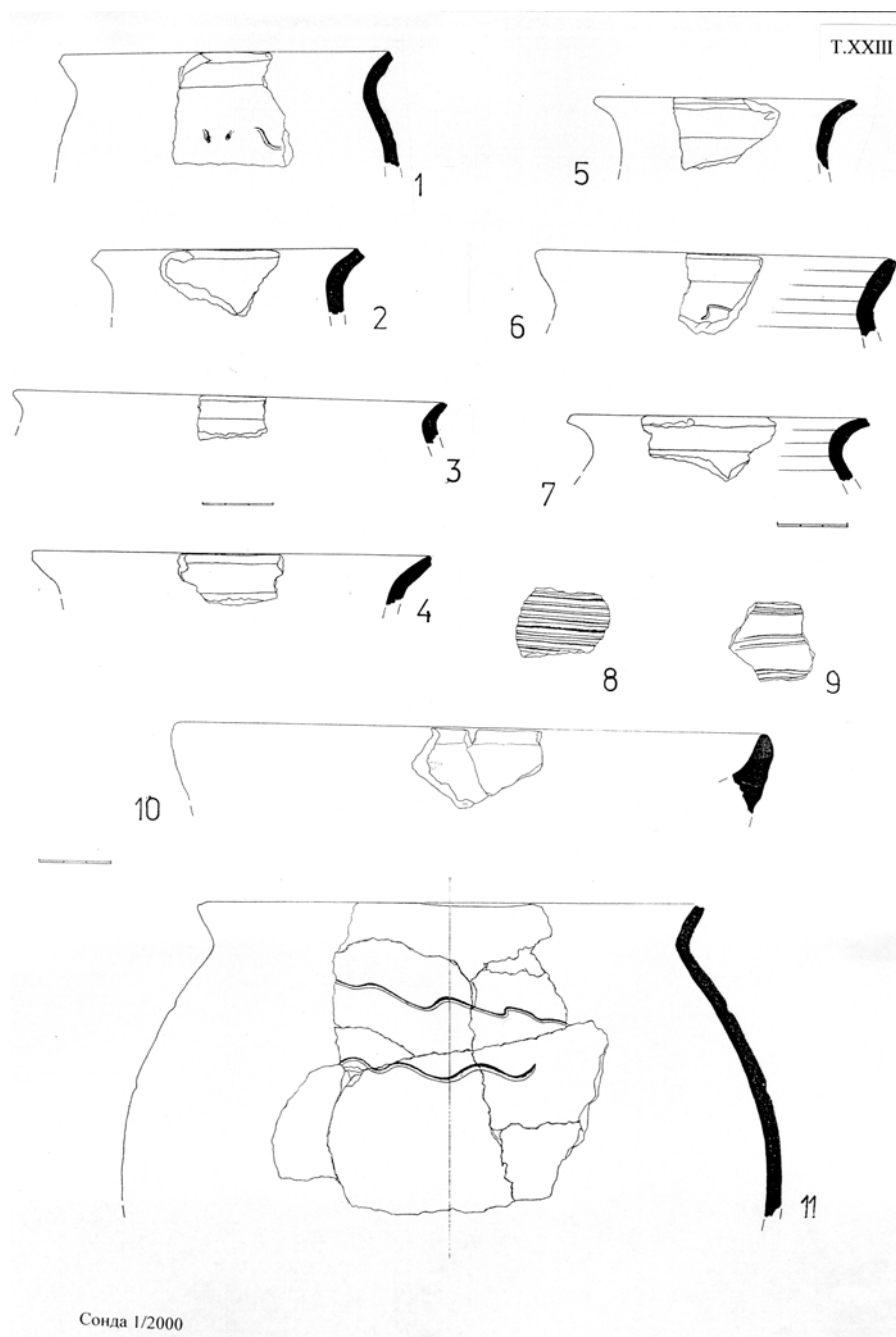
Објект VII (Сонда 4/02), 1-3 ; Ископ за темељ бараке, 4-11.

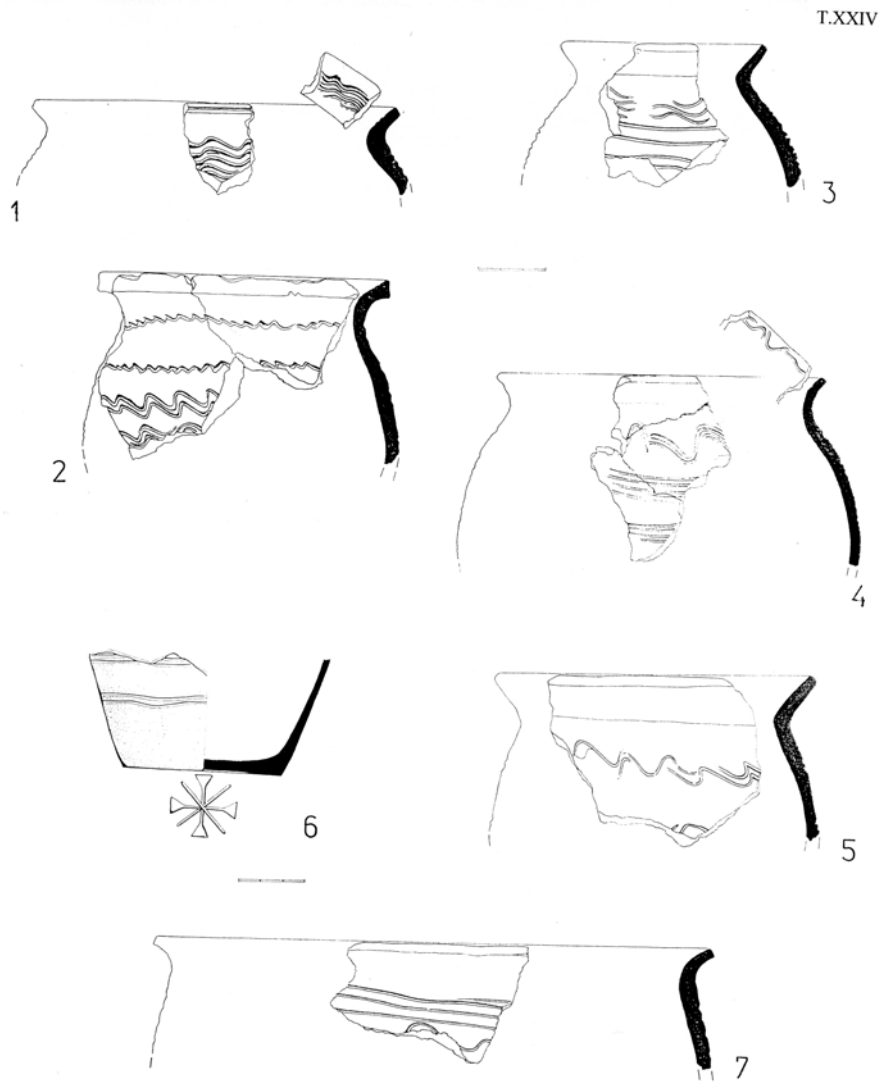

Црква А, 1-10 ; Црква В, 11-17.

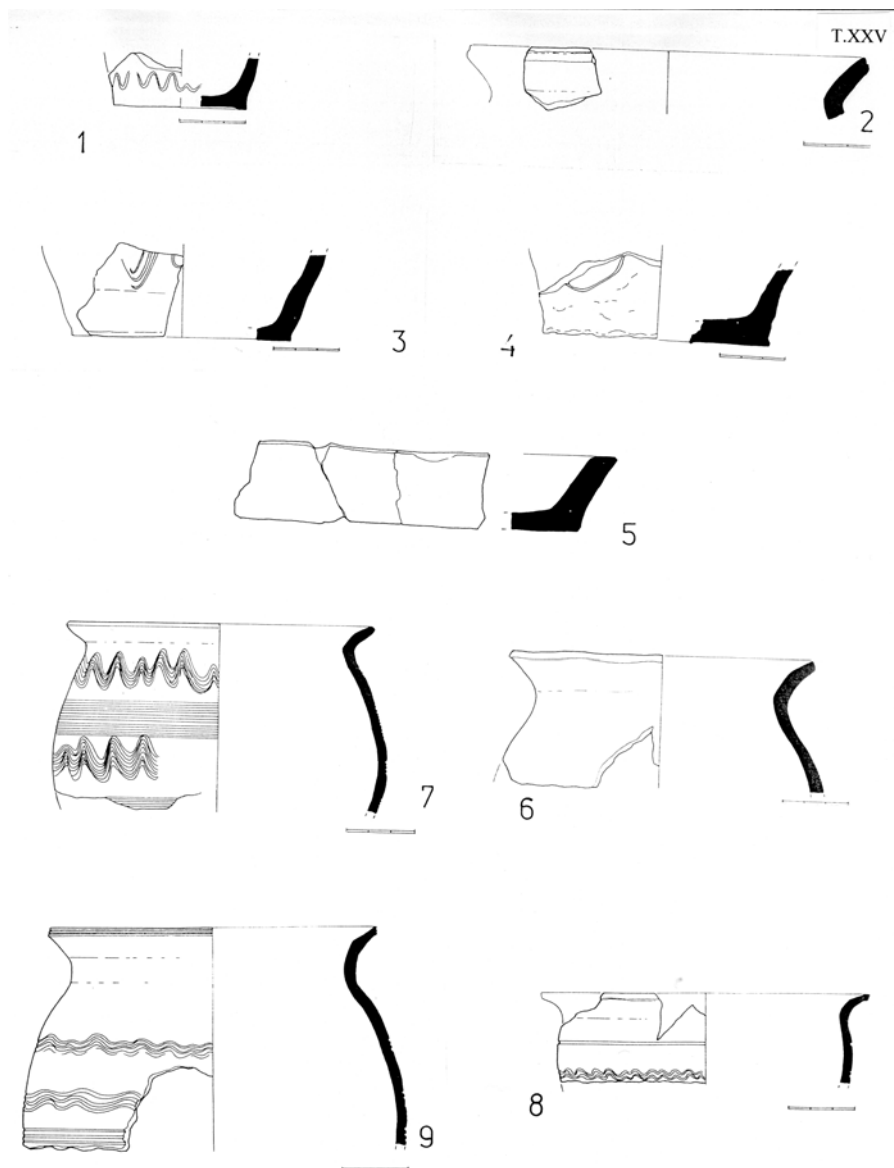

Црква Е

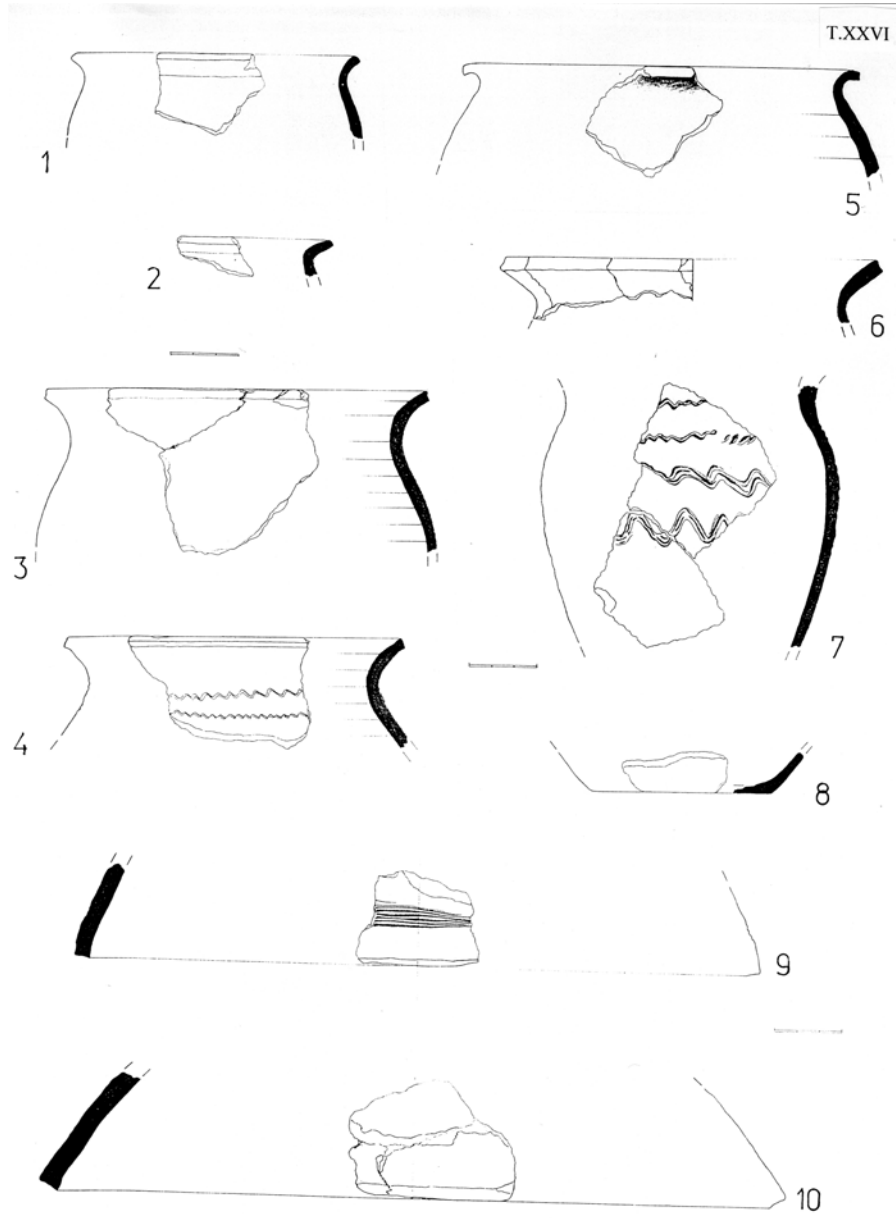

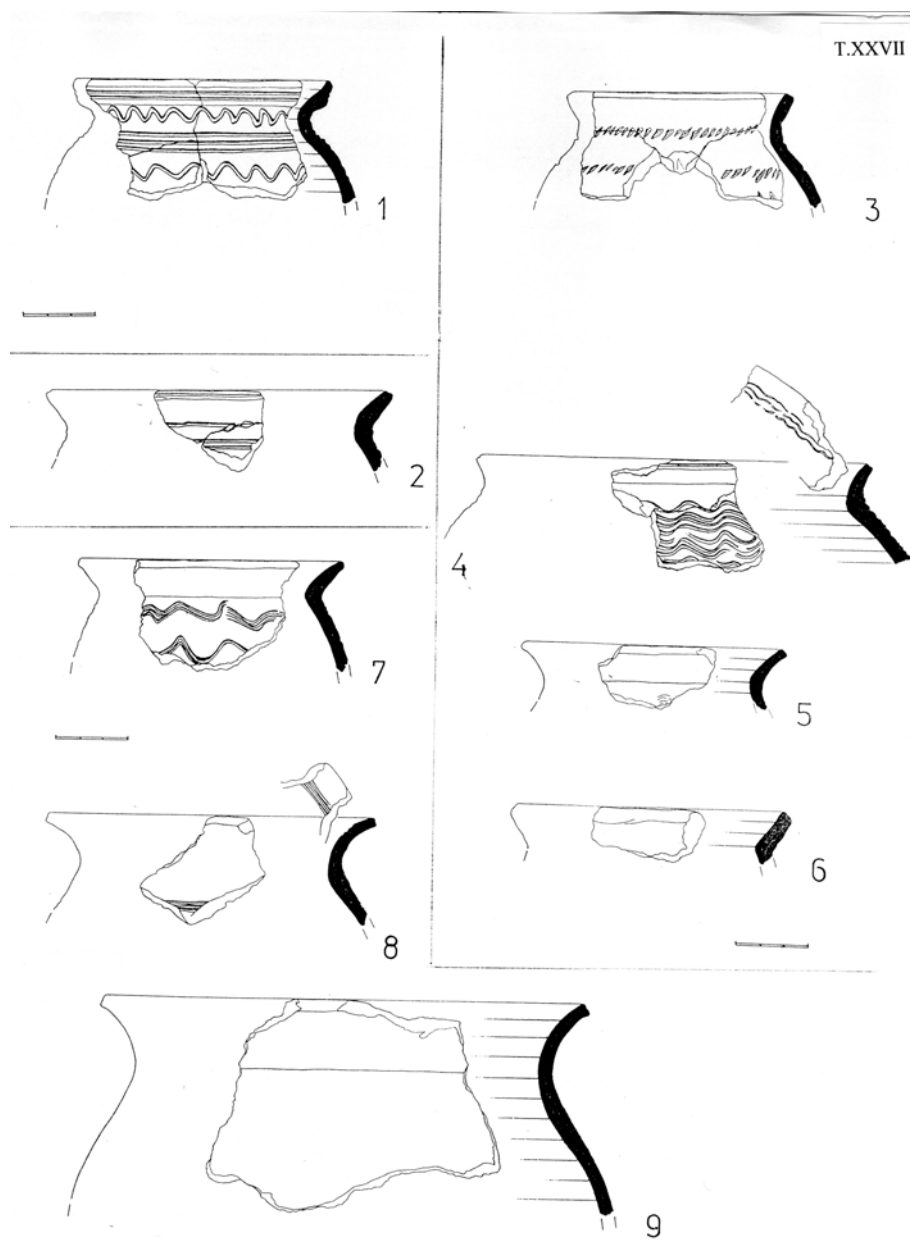
Градина на Јелици, керамички налази (различите локације)

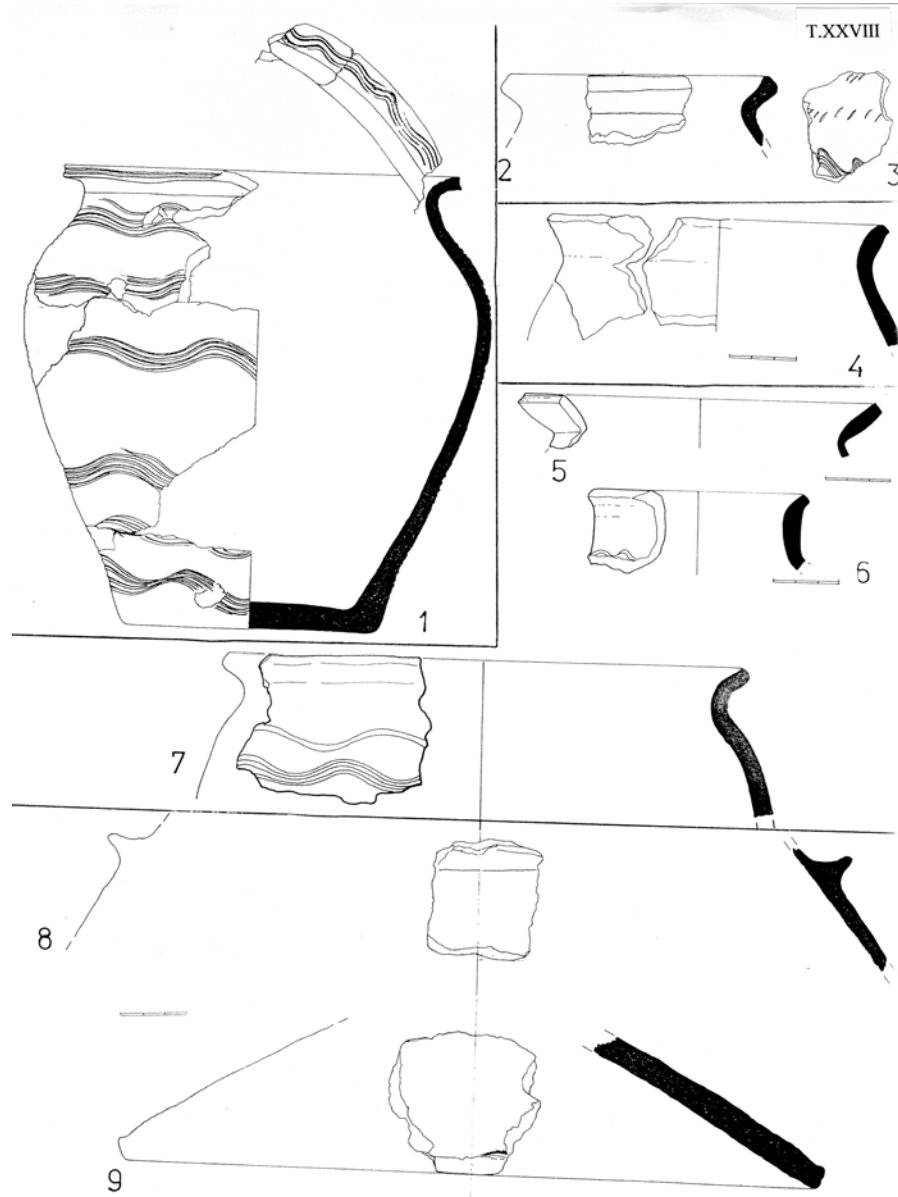
Слика 7/84

Сонда 8/95

Сонда 6/95, 1 ; Сонда 5/99, 2 ; Сонда 9/95, 3-6 ; Трасирање бедема Горњег града, 7-9.

Јужни бедем, 1; СИ бедем доњег града, 4; Сонда 1/84, 5-7; Сонда 10/95 2-3 8-9